

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 61

Київ
2020

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.

Випуск 61. – К., 2020. – 93 с.

<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.61>

Редакційна колегія

Голова редколегії:

КОЦУР Анатолій, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

ВІХАВАЙНЕН Тімо, професор, Гельсінкський університет, Фінляндія.

ГОНГ Согу, доктор філософії (культура, фольклор), професор, Гангукський університет зарубіжних досліджень, Сеул, Республіка Корея.

ГРЕЛКА Франк, доктор наук, науковий співробітник, Центр міждисциплінарних польських студій, Європейський університет Віадріна, Франкфурт (Одер), Німеччина.

ЛАТИШ Юрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

МАРКОВА Міра, доцент, кандидат історичних наук, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», Софія, Болгарія.

ПАЛІЄНКО Марина, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціаль-

них галузей історичної науки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

РЕМІ Йоганнес, доктор філософських наук, доцент Гельсінкського університету, Фінляндія.

РИЖОВ Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

СІЛЬВЕННОЙНЕН Оула, доктор наук (історія), Гельсінкський університет, Фінляндія.

СРІБНЯК Ігор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, Україна.

ХАКАМІЕС Пекка, професор емеритус, кафедра фольклористики, університет Турку, Фінляндія.

ШАНТЕК Горан Павел, доктор філософії (етнологія), професор, Загребський університет, Хорватія.

Відповідальний секретар:

ПИЛИПЕНКО Віктор, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

Адреса редакційної колегії

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: ethnic.history@univ.kiev.ua
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Журнал видається тричі на рік.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 11 від 30 квітня 2020 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до Переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») за спеціальністю «Історичні науки» (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409).

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS

Collection of scientific works

ISSUE 61

Kyiv
2020

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS: collection of scientific works.

Issue 61. – Kyiv, 2020. – 93 p.

<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.61>

Editorial Board

Editor-in-Chief:

KOTSUR Anatolii, *Doctor of History, Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

VIHAVAINEN Timo, *Professor, University of Helsinki, Finland.*

HONG Sogu, *Ph.D. (Culture, Folklore), Professor, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Korea.*

GRELKA Frank, *PhD, Research Assistant, Center for Interdisciplinary Polish Studies, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany.*

LATYSH Yuriy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World Ukrainian History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

MARKOVA Mira, *Associate Professor, PhD., Dean of the Faculty of History, Sofia University «St. Kliment Ohridski», Bulgaria.*

PALIENKO Maryna, *Doctor of History, Professor, Head of the Department of Archival Science and Special*

Branches of Historical science, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.

REMY Johannes, *Doctor of Philosophy, Associate Professor at the University of Helsinki, Finland.*

RYZHOV Serhiy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

SILVENNOINEN Oula, *PhD (History), Academy Research Fellow, University of Helsinki, Finland.*

SRIBNIAK Igor, *Doctor of History, Professor, Head of the Chair of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine.*

HAKAMIES Pekka, *Professor emeritus, Department of Folkloristics, University of Turku, Finland.*

ŠANTEK Goran Pavel, *PhD. (Ethnology), Professor, University of Zagreb, Croatia.*

Executive Secretary:

PYLYPENKO Viktor, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

Address of editorial board:

01601, Kyiv, Volodymyrs'ka str., 60, Kyiv National Taras Shevchenko University,
Faculty of History, Department of Ethnology and Local History, room 352

e-mail: ethnic.history@univ.kiev.ua

<http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

The authors of the articles are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, quotations, proper names, geographical names and other information.

The journal is published three times a year.

**Recommended to publishing by the Academic Council of Faculty of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol № 11, April 30, 2020)**

The collection of scientific works «Ethnic History of the European Nations»
is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Category «B»)
in the specialty «Historical Sciences»
(order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 03.17.2020 No. 409).

Registration Certificate № 11061, the KV series.

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

ЗМІСТ

Горова Віталіна. Громадські традиції дозвілля і спілкування українських селян у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття (за експедиційними матеріалами).	7
Андрущенко Степан, Громова Наталія. Вікна і двері як межові символи хатнього простору.	13
Бойко-Гагарін Андрій. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у ХІХ–ХХ ст.	24
Капелюшний Валерій. Архівна україніка та проблема атрибуції авторства дослідників історії Української революції 1917–1921 рр.	35
Вербовий Олексій. Створення та формування Сумського партизанського з'єднання: діяльність Путивльського партизанського загону (серпень 1941 р. – лютий 1942 р.).	44
Кузіна Наталія. Преса української еміграції у повоєнній Німеччині (1945–1948 рр.) як джерело до вивчення історико-культурної спадщини української діаспори.	55
Чернишевич Олена. Особливості становлення президентської влади в Україні на початковому етапі незалежності.	62
Малацай Ірина. Історія становлення державного регулювання туристичної галузі в Україні у другій пол. ХХ – на поч. ХХІ ст.	71
Тхоржевська Тетяна, Богуславська Юлія. Що (не) можуть гроші: деякі напрями ет-ноекономічних досліджень у зарубіжній культурній антропології.	79
Салата Оксана. Рецензія на монографію А. О. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. Чернігів: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с.».	87

CONTENTS

Gorova Vitalina. Social Traditions of Entertainment and Communication of Ukrainian Peasants in the Second Half of the 20th – early 21st Centuries (on Expeditionary Materials).	7
Andrushchenko Stepan, Gromova Natalia. Windows and Doors as Border Symbols of Home Space.	17
Boiko-Gagarin Andrii. Cheatings Around the Money Counterfeiting in Russian and Austro-Hungarian Empires in the XIX and XX Centuries.	27
Kapeliushnyi Valerii. Archival Ukrainics and the Problem of Attribution of Authorship of the Researchers of the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.	35
Verbovyj Olexij. Creation and Formation of Sumy Guerrilla Union: Activity of Putivl Guerrilla Group (August 1941 – February 1942).	44
Kuzina Natalia. The Ukrainian Emigrant Press in Germany After Second World War (1945–1948) as a Source for Investigation of Historical and Cultural Heritage of the Ukrainian Diaspora.	55
Chernyshevych Olena. Features of Establishment of the Presidential Authorities in Ukraine at the Initial Stage of Independence.	62
Malatsai Iryna. History of State Regulation of Tourism Industry in Ukraine in the Later Half of XX to the Beginning of XXI Century.	71
Tkhorzhevaska Tatiana, Bohuslavaska Yulia. What Money Could (not): Some Directions of Ethnoeconomical Researches in the Foreign Cultural Anthropology.	79
Salata Oksana. Review of A. Ivanenko's monograph «Local courts, advocacy and notaries in the occupation apparatus system of the Reich Commissariat «Ukraine» and the military occupation zone (1941–1944): social and legal dimensions: monograph. Chernihiv: Desna, 2020. – 486 pp.».	87

**ГРОМАДСЬКІ ТРАДИЦІЇ ДОЗВІЛЛЯ
І СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ
(ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)**

Віталіна Горова

**SOCIAL TRADITIONS OF ENTERTAINMENT
AND COMMUNICATION OF UKRAINIAN PEASANTS
IN THE SECOND HALF OF THE 20TH – EARLY 21TH CENTURIES
(ON EXPEDITIONARY MATERIALS)**

Vitalina Gorova

Socio-normative life of Ukrainians of the 20th – the beginning of the 21th centuries, that covers aspects of management, self-organization and formation of public institutions, mutual assistance and leisure, regulation of behavior, is a poorly studied topic in ethnological science. During the establishment of the Soviet system, which completely changed the traditional way of life of Ukrainian peasants, a major transformation of the customs of public life took place. Following Ukraine's independence, modern social normative practices were developing according to the requirements of the new legislation. As the result, nowadays there is a considerable urgency to investigate the specifics and changes that have taken place in public life in the Ukrainian villages in the second half of the 20th – early 21th centuries. In the new socio-economic and national-religious contexts, despite the changes in industrial relations and socio-professional composition of the rural population, the system of traditional social life in Ukraine was able to maintain positive and well-considered skills of social coexistence, forms of daily and festive leisure, as well as the moral and ethical standards of people's coexistence. The article on the materials of expeditions to Chernivtsi, Ternopil, Zakarpattia, Odessa, Kharkiv regions analyzes the preservation and peculiarities of transformation of traditional social forms of leisure and communication of peasants during the second half of the 20th – early 21th centuries. The types and places of daily (customs of «calling for freshness», «going for liver», mutual assistance, evening meetings) and festive (during the temple holiday, mutual guests, youth entertainment, celebration of the village holiday) leisure of the village community are revealed. Most of the information was recorded on evening meetings. They are a socio-everyday entity that organically combines entertainment and work elements. Usually, the main guideline for their conducting was hand work (spinning, embroidery, sewing), accompanied by songs and entertainment. The made records give a certain idea of the contemporary collective customs and traditions of Ukrainians in rural areas, especially of interpersonal relations in the Ukrainian peasant environment of today. The common belief among the respondents is that some changes in people's behavior are manifested by a decrease in interest in communication than before (reciprocal guest-houses between the villagers have become a rarity – they only gather on holidays). Today, the customs of collective mutual assistance (in case of distress or distress in one of the villagers) are still preserved among the rural population.

Keywords: social life, social leisure, temple holiday, church warden, evening meetings, village holiday.

Однією з важливих царин сучасної етнокультури є громадський побут. Він охоплює такі явища суспільного життя як управління громадою, громадські інституції (об'єднання) і самоорганізація населення, центри громадського життя, норми поведінки у громаді, громадський етикет

і мораль, традиції колективної взаємодопомоги, повсякденне і святкове дозвілля. Усі ці складові взаємопов'язані між собою й у комплексі формують систему громадського побуту, який частково зберігся у системі життєзабезпечення українського народу, а окремі його елементи зазнали трансформацій. Процес нищення традиційних стосунків, особливо в радянські часи, зачепив його безпосередньо. У другій половині ХХ ст., у період посиленого нагляду з боку держави за культурно-духовною сферою, поширення пропаганди, спрямованої на знищення народної обрядовості та розповсюдження атеїстичних поглядів, впровадження нової радянської обрядовості (1970-ті – початок 1980-х рр.), відбулися суттєві зміни і трансформації традиційного укладу життя українських селян. Радянська система підлаштувала його під закони і контроль радянської влади. Сучасні соціонормативні практики, в умовах незалежності України, також розвиваються відповідно до вимог нового законодавства. У зв'язку з цим на сьогодні значної актуальності набула потреба дослідити специфіку громадських відносин і традицій у сільській місцевості у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., а також проаналізувати процес їх трансформації. Метою даної статті є розкриття збережених елементів і трансформації традиційних громадських форм дозвілля і спілкування українських селян впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., а також узагальнення певних тенденцій розвитку сучасних колективних традицій і міжособистісних взаємин в українському селянському середовищі. У цьому контексті важливим для вивчення є види і місця проведення повсякденного і святкового дозвілля у селі. Джерелами дослідження є етнографічні матеріали, зібрані автором під час експедицій до Чернівецької, Тернопільської, Закарпатської, Одеської і Харківської областей.

Громадський побут українського села у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. є мало-вивченою темою в етнологічній науці. Хоча нею тією чи іншою мірою цікавилися дослідники повсякдення українців, на даний період вона не стала предметом окремого фундаментального дослідження. Суттєва частина наявних дослідницьких розвідок є складовими наукових і навчальних видань. Зокрема, йдеться про дослідження О. Кувеньової (Кувеньова 1960), Г. Горинь (Горинь 1989; 1994), О. Курочкіна (Курочкін 1991), А. Пономарьова (Пономарьов 1994; 1999), С. Макарчука (Макарчук 2004) та ін. В історичній та етнологічній літературі радянського періоду дана проблема порушувалася у монографіях О. Кувеньової (Кувеньова 1966), М. Тиводара (Тиводар 1968), у яких ґрунтовно розкрито громадський побут українського селянства у радянський період. Спеціальний розділ про громадське життя населення Полісся у кінці ХІХ – 80-х рр. ХХ ст. містить колективна монографія «Громадський, сімейний побут і духовна культура населення Полісся», де розміщено статті про громадський побут сільського (автори – Л. Боцонь і Л. Мінько) (Боцонь, Мінько 1987) і міського населення – Р. Дмитерко і Л. Ракова (Дмитерко, Ракова 1987). Розглядаючи зміни у культурі і побуті населення Полісся впродовж ХХ ст., дослідниками показано не тільки зникнення деяких давніх суспільних явищ, які не відповідали соціалістичному способу життя, а й описано процес формування нової соціокультурної дійсності. Це проявлялося у видозміннюванні традиційних етнокультурних процесів, а також наповненні старих форм новим змістом. Крім того, у зазначених наукових розвідках подано рекомендації відносно розвитку і використання кращих досягнень традиційно-побутової культури населення Полісся у радянський час.

За роки державної незалежності фахові розвідки з вивчення громадського побуту українців у досліджуваній період активізувалися. Зокрема, цінними є низка статей В. Сироткіна (Сироткін 1999). Дослідник підійшов до вивчення питання комплексно і розкрив усі аспекти громадської сфери життєдіяльності українців. Його матеріал стосується історії формування сільських громадських традицій. Сучасні вчені, головним чином, зосередили свою увагу на розкритті регіональної специфіки досліджуваної проблеми. Їх наукові праці хронологічно охоплюють першу половину ХХ ст. Заслугує на увагу праця Г. Горинь (Горинь 1993), у якій висвітлено регіональні особливості громадського побуту сільського населення Українських Карпат. Історико-етнографічне дослідження «Бойківщина» містить розділ К. Кутельмаха «Громада і громадський побут» (Кутельмах 1983), в якому описано особливості формування суспільного

життя на нових соціалістичних засадах. Дослідженню громадського побуту у західних регіонах України присвячені статті Ю. Гошка (у співавторстві), розміщені у колективних монографіях «Гуцульщина» і «Лемківщина» (Гошко та ін. 1987; 2002). В. Сироткін (Сироткін 1994) доповнив історико-етнографічну працю «Поділля» розділом «Община та общинні звичаї», у якому показав громадські традиції і звичаї Подільського краю. Сучасний погляд на тему дозвілля сільської молоді, а також громадського етикету і моралі (у питанні ставлення молодих людей до старшого покоління) присутній у розвідці Т. Момот (Момот 2013). У статті проаналізовано сучасні соціокультурні реалії, у яких на сьогодні перебуває сільська молодь на Івано-Франківщині. На основі польового матеріалу, зібраного на території Середнього Полісся, ґрунтовно проаналізовано трансформації основних сфер звичаєвого права у період, коли на традиції громадсько-правових і побутових відносин вплинуло офіційне радянське законодавство, у дослідженні Ю. Крикун. Окремо дослідниця сфокусувала увагу на збереженні до сьогодні окремих елементів народного права (Крикун 2016).

В ході проведеного дослідження громадських традицій дозвілля і спілкування українських селян у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., при опитуванні інформаторів вдалося зібрати відомості про способи проведення вільного від роботи часу. У 60–70-х роках ХХ ст. в осінньо-зимовий період жінки і молоді дівчата займалися прядінням й вишиванням («по вечорах збиралися, при лампі прямо сиділи»). Респондентка із с. Мирнопілля Арцизького району (переселенка із с. Стобихва, Камінь-Коширського району Волинської області), у підлітковому віці брала участь у зазначених зібраннях. Вона вишивала хрестиком і гладдю. За своїм заняттям жінки часто співали. Про зустріч, у кого збиратимуться наступного разу, домовлялися заздалегідь. Зі слів респондентки: «От ми прийшли на ці «вечорниці», отут ми сидимо, лампа горить, четверо, п'ятеро, шестеро, тут баба лежить хропить, живіт отак підіймається, тут батько з матір'ю, все в одній комнаті сиділи і ніхто нікому не заважав. Ми співали, робили, потім приходили хлопці, то вже роботи не було. Вони розказували анекдоти, співали, потім ходили собі гуляли». Вдалося зафіксувати інформацію про обставини, за яких парубоцтво дозволяло собі порушувати громадський порядок. На свято Андрія парубки, йдучи по вулиці, могли зняти хвіртку в одному дворі, взяти санки у другому. Потім, покликавши дівчат на гуляння, катали їх на тих санках, і лише під ранок повертали їх господарю. Також дівчата збиралися і гадали на долю. Респондентка розповідає, що у роки молодості її матері (у довоєнні часи), коли хлопці приходили до дівчат, і вони великими компаніями гуляли вулицями села, то бувало так, що «десь там курка не правильно сидить чи качка, забирали з собою і дівчата їх патрала» (Юрченко та ін. 2018, с. 72).

Варто згадати і про актуальний досі поділ села на кутки. Селяни пам'ятають їхні назви і звертають увагу на окремі місця у селі, які ставали центрами громадського життя і спілкування. Зокрема, респондентка із с. Польова (Дергачівський район Харківська область) пригадує назви окремих частин («кутів») села – «Під кручею», «На яру», Лучки, Гійовка, Пасіка, Поділ, Кут, Луки. Центр цього села знаходився на високому бугрі, і мав назву «Гора». Окреме місце займала площа, на якій розташовувався базар. Респондентка зазначає, що це таке собі «місце сили», де відбувалися головні події села – весілля, народні свята, зустрічі. Пізніше там з'явилися лікарня і клуб, а неподалік знаходилася школа. Батько інформаторки працював у тій школі вчителем, а також вів драматичний і фотогуртки. В центрі села знаходився ставок, біля якого відбувалися різні дії, приурочені до народних свят – Водохреща, Івана Купала та ін. Із розповіді респондентки у с. Польова (1950-ті рр.), зазвичай, на місці, де викопували колодязь, висаджували верби, і, по периметру усієї площі навколо нього, робили довгі лави. Увечері, після закінчення робіт, люди збиралися там, спілкувалися й співали – «Тут починають «на Подолі», а потім там десь «Під яром». Чуємо, «На яру» вже співають, а тоді і в сторону десь біля церкви» (Тітінюк). Інформатори зауважують, що колись мешканці різних кутків жили між собою дружньо. На молодіжні зібрання сходилися хлопці з різних кутків. Між ними починалися суперечки, лише коли приходили парубки із сусідніх сіл, бо вони не хотіли віддавати своїх дівчат «чужа-

кам». Маємо свідчення про те, як проводила своє дозвілля молодь у с. Кадубівці (Заставнівський район Чернівецька область). Респонденти пам'ятають про «вечорниці». Інформація про таку форму молодіжних зібрань стосується знаного факту гуртування молоді в хаті (взимку) і на вигоні (влітку). Згадуючи, як вибирали хату для вечорниць, розповіли: «То така хата була, не були такі ґазди, були такі, що сама була жінка, вибирали та й йшли». Респонденти наголошують, що раніше дівчата і хлопці гуляли на вечорницях не допізна, а поверталися додому ще до заходу сонця: «Сонце на небі, то вже всьо, всі порозходилися додому». Проте сьогодні молодь ввечері лише виходить на вулицю, що викликає здивування у старшого покоління. Респонденти зазначають, що на вечорниці сходилися прясти куделі (кужелі) і шити. До дівчат приходили хлопці, які не приносили, зазвичай, пригощання, ночувати не залишалися. «Дівчата собі пішли додому, а хлопці собі пішли додому. То так не було, як тепер, – дівчата ночами ходять, цього не було. А на толоці, там виводили музику, хлопці і дівчата сходилися, гуляли, музику наймуть. Та доки й сонце на небі, вже всьо порозходилися по домам. Нема, щоб дівчина ходила по ночах вулицями, як тепер». За радянського періоду почали ходити гуляти ввечері, коли у клубах показували художні фільми. «То вже сестра як хоче десь з дівчатам піти, а тато мій та й каже: «Ти куди йдеш вночі?» – вони не привикли, так як ми були дівчата ці, старші, що ще сонце на небі, а вже дома були. «Та я йду у вечірню школу», – дурить тата. Ну вже скінчилася вечірня школа, то й вона хоче в кіно йти, а мама, ніби мама молодша, та й нічого та й каже: «Йди». Вже вечір, пізно, вже стемніло, а тато кажуть: «Де вона пішла?». «Ти її пустила, то йди за нею. Де вона вночі ходить?». То це вже не подобалося татові, бо тато до такого не звик, бо мама моя була молода, на десять років була молодша. «Та й уже ти пустила, то йди за нею. Ніч темна, куди ти її пустила?» А вона, то в кіно, то якісь танці ввечері, то й ходила. А не, то ці старші не ходили, то татові не подобалося, бо це таке не було, щоб дівка ходила, а тепер лиш вночі йде дівчина, вдень немає куди йти, вечір – та й пішла» (Юрченко, Іванчишен 2018, с. 91–92). Під час опитування респонденти також розповідають про те, як проходили вечорниці («пряхи», «вечурки») у зимову пору року у довоєнні часи (с. Бобовище на Закарпатті). «Дівчата збиралися по 5–6, 10 осіб з села та йшли «на пряхи» і «на куделі». Хлопці приходили на вечір їм допомагати, йшли залицятися. Там ворожили, «сміхи робили», гуляли, бо клубів не було. На вечір кожен свою обирав і так любилися. Взимку до пізньої засиджувалися, бо вечір приходив скоро. Господиня пригощала, хлопці могли принести вина, паленки, горілки». По-новому молодь стала проводити своє дозвілля вже у радянський період. Основним громадським центром спілкування молоді був сільський клуб. При клубах були гуртки (читацький, драматичний, танцювальний), хор, духовий і естрадний оркестр, а також бібліотека. У сільському клубі проводилися різні заходи: читацькі конференції, танці у вихідні дні і на свята та ін. Танцювали під «свою музику» чи наймали хлопців з іншого села, також слухали пластинки. Музикантів наймали хлопці. Розраховувалися з ними могоричем (брали їм випити). «Як прийшли музиканти Бобовищанські, то вже празник великий був». Після закінчення вечора хлопці проводили дівчат додому. Сільські музиканти виступали на концертах районного чи обласного рівнів. Окрім того їх кликали грати на весіллі (Болдижар).

Сусідські стосунки у сільській місцевості були приятельські й дружні. Але почасти між сусідами виникали сварки через межу. Респондентка із м. Заліщики (Тернопільська область) розповіла про випадок, коли її сусід не погодився зсунути межу і віддати шматок землі. «Поділили так – одна межа так іде, з цього боку я садила, а з іншого – сусід. Кажу йому: «Давайте кинемо, нащо нам ті зигзаги». А дід жив старий на тій господарці, і так поміряти, то ніби нам на один крок довше і дядько той не згодився і всьо, так і є. Ніяк не могла діда переконати, не міг крока мені віддати, так і живе. Я кажу: «Я вам посуну, дамо вам сюди». Я дивувалася, що билися за землю. У нас було інше відношення: досить з вас, то не ваше, та й все. А вже як почали паї давати, то люди почали кожен до себе, ще на то, ще на то, аж тоді я зрозуміла, чому вони билися за землю і зрозуміла діда, чому він не хотів уступити мені» (Юрченко, Іванчишен 2018, с. 92). Інформатори неодноразово наголошували на приязному ставленні людей один до одного. Часто було так,

що приходили у гості без особливих приводів – «прийшли, ждали ми не ждали, а ми прийшли, просто так, було весело, люди були дружніші». До прикладу, дуже поширеним був звичай «кликати на свіжину». Коли різали поросю, то обов'язково запрошували у гості сусідів. «Сиділи, гуляли так і половину свині могли з'їсти. Тепер люди сидять за замками і парканами. Чим бідніше люди жили, тим більше спілкувалися і були гостиннішими» (Болдижар). На Харківщині згадують схожий звичай «йти на печінку» – обов'язково у свіжині мала бути смажена печінка. Вулиці в основному жили дружньо і на такі гостини приходило багато людей. Респонденти зауважують, що нині ситуація змінилася: «Зараз не так і молодь не та, а старі повмирали. Як неділя, ніхто ніколи дома не сидів. Ходили в гості один до одного. Серед страв були картопля, квашена капуста, огірки, помідори, вінегрет – це взимку, на «Пилипівку» м'яса не їли. А як закінчувалася «Пилипівка», то кабана різали. З м'яса готували котлети, ковбаси. Було просто і людяно. Зараз такого немає» (Іллінська).

Окремо варто охарактеризувати побутування звичаїв взаємодопомоги і участь сільської громади у родинних обрядах. Переселенка з с. Стобихва Камінь-Коширського району Волинської області згадує як на Волині, готуючись до весілля, односельчани допомагали один одному. Усі люди перед весіллям зносили молоко, яке переробляли у сметану, масло, сир і «прямо творог ставили на столі». «Якщо там якісь не дуже хотіли нести, то комусь передасть, то було...». На весілля люди зносили також посуд. Разом робили і розбирали місце, де проводили весілля. Зі слів респондентки: «У 1970-х роках ті шалаші вже були. Неділю п'ють до весілля, неділю після весілля і потім розбирають те все» (Дем'янчук). На сьогодні у селі практикується взаємодопомога у випадку лиха (пожежі, хвороби, смерті). Сусіди у разі потреби скидаються грошима постраждалим односельчанам. На Харківщині у випадку смерті сусіди допомагають родині померлого грошима – «по сто гривень скинулися і отдали хазяїну, вже якась поміч». Гроші збирає якась одна людина (Іллінська).

Серед громадських форм дозвілля заслуговує на увагу відзначення Храмового свята, відомого ще як «храм», «празник» (у західних районах Поділля і Галичини), «мед» (побутувала до середини ХХ ст. на Середній Наддніпрянщині, зберіглася дотепер на Звенигородщині та Канівщині). За дослідженнями Н. Стішової, назва «мед» і на сьогодні побутує на Київському Поліссі. Подекуди існують такі місцеві назви храмових свят – «заложення» або «кармаш». Вони існують і тепер на Рівненському Поліссі (Стішова 2017, с. 5). Це свято приурочувалося до дня вшанування пам'яті святого, на честь якого названо сільську церкву або ж до дня її освячення. Цінними виявилися дитячі спогади респондентки з м. Заліщиків про святкування храмового празника у 60-х роках ХХ ст., яке у її селі відбувалося на Спаса. На Храм з'їжджалися з возами, привозили груші, яблука. Також продавалося печиво на кольорових шнурочка у формі хрестика, сердечка та ін. Дітям купували цю випічку, яку вони вішали собі на шию. «А то тепла погода і ми полягаєм спати, а рано встаємо, а тут розова нитка, червона, зелена ниточка. Все тако на тілі повідбивалося. Ото таке дитинство було». Гості, які приїхали з інших сіл, залишалися на ночівлю у місцевих. «Він знав, якщо він цього року прийде до тебе, то наступного року на Храмовий празник, ти до нього прийдеш. То були такі візити. Гуляли люди і так сходилися. Родичалися так» (Юрченко, Іванчишен 2018, с. 92).

Традицію святкування «празника» у селах збережено і нині (проводиться щорічно як релігійно-громадське свято). Це свято, яке єднає всіх жителів села. Вони завчасно до нього готуються, прибирають в оселях, варять святкові страви. На храмові свята приїжджають у гості родичі з інших сіл та міст. У церкві проводиться урочисте богослужіння. До церковної служби також долучаються священики з інших сіл (у середньому сім-вісім осіб). Раніше празник села проходив з різними громадськими ритуалами і був масовим народним дійством. Це свято супроводжувалося церемонією з варіння меду, колективними трапезами – братчинами, виготовленням й урочистим перенесенням громадської свічі тощо. Часто до храмових свят приурочувалося проведення ярмарків. Зараз найбільш популярним лишилася лише підготовка і проведення колективної трапези для людей і то не у всіх селах. Частіше трапезу готують тільки

для священиків, які приходять з інших сіл. Маємо свідчення респондента з с. Сенькове (Харківська область), де храмове свято (місцеві називають його «храм») відбувається на Успіння. У цей день проходить святкова служба, з'їжджаються священики з сусідніх сіл, біля церкви варять обід для людей. Для священиків окремо готують трапезу, а для людей ставлять столи з їжею біля церкви. Готували обід самі люди прямо біля церкви, ставили котли, варили капуста, кашу, картоплю, начиняли перець, робили салати» (Томко). Інший приклад із с. Чепони (Чернівецька область), де Храмове свято святкують 27 вересня – свято Воздвиження Чесного Хреста, що має давнє коріння. У цей день до церкви приходять сім'ями. В церкві йде служба. Біля церкви проходить трапеза, яку організовує священик і церковний староста (Стадлер). На «храм» у с. Чепони люди беруть цукерки, печиво і роздають їх чужим людям. Багато людей приходять з іншого села («йдуть до церкви «сторонські»). Кумів та родичів запрошують у гості. «Храм – це пушті так само як свадьба, лиш менше людей. Буває таке, що багато гостей має, от як у мене п'ятнадцять чоловік було» (Бурдейний). «Людей брали до хати до себе з церкви. Сьогодні до себе до хати не беруть, а пригощання відбувається біля церкви: наймають кухню і годують людей» (Бурдейна).

Окремо варто відзначити таке свято як День села, яке вже стало традиційним для українців. Започатковано у 2000-х роках за ініціативи місцевої влади або мешканців села. Це свято едання всіх жителів громади різного віку. Його сприймають і організовують у руслі підведення підсумків того, що зроблено і чим може пишатися село. Він супроводжується святковим концертом, виставкою мистецьких витворів, святковим обідом, розвагами (батут, гірка та ін.). Часто до цього дня приурочується ярмарок. Так, у с. Велика Комишуваха (Харківська область), у рамках святкування Дня села організовують ярмарок, що набув нової форми як торговий захід, присвячений до свята населеного пункту (Трипольська). Часом це свято збігається з днем святкування престольного свята, наприклад, у с. Жданівка Вінницької області (Вонхольська 2017).

Таким чином, короткий огляд досвіду українців у сфері суспільного життя, що стосується громадських традицій дозвілля і спілкування українських селян другої половини ХХ – початку ХХІ ст., дав можливість виявити збережені елементи традиційно-побутової культури у сфері соціонормативного побуту селянина і у той же час висвітлити соціокультурні трансформації у сучасному українському селі, породжені сьогодишніми реаліями і потребами громадського співжиття людей. Впродовж другої половини ХХ століття в нових соціально-економічних і національно-релігійних умовах, незважаючи на зміни, що відбулися у виробничих відносинах і соціально-професійному складі сільського населення, система традиційного громадського побуту в Україні, яка тривалий час формувалася на засадах взаємної солідарності й активної співучасті у вирішенні справ села, враховувала народні потреби й інтереси, змогла зберегти позитивні і правильно продумані навички громадського співжиття, колективні форми повсякденного і святкового дозвілля, а також морально-етичні норми співіснування людей. Незважаючи на появу нових форм колективного спілкування і відпочинку (лекцій, дискусій, перегляду кінофільмів, участі у художній самодіяльності), існували й традиційні форми дозвілля. До них відносяться вуличні посиденьки, «вулиці», «вечорниці». Найбільше автором зафіксовано інформації про «вечорниці» («пряхи», «вечурки») як соціально-побутове утворення, що органічно поєднувало розважальні і трудові елементи. Основним орієнтиром для їх проведення були трудові заняття (прядіння, вишивання, шиття), що супроводжувалися піснями і розвагами. Традиційними залишилися і місця для проведення колективного дозвілля (збиралися у хаті сусідів, біля церкви, біля колодязя). Проте основним центром громадського і культурного життя мешканців села був сільський клуб.

У нинішній час деякі норми громадського спілкування, характерні для традиційного суспільства продовжують побутувати й досі, якась частина їх зникла, а якась трансформувалася, і вже зовсім в іншому вигляді існує сьогодні. Поширеною серед респондентів є думка щодо деяких змін у поведінці людей, що проявляється у певному зниженні інтенсивності контактування між собою, аніж це було раніше (взаємні гостини без приводу між односельчанами

стали рідкістю – збираються лише на свята). На сьогодні серед сільського населення і надалі зберігаються звичаї колективної взаємодопомоги (у разі виникнення лиха чи біди у когось із односельчан). Спостерігаємо стійке збереження традиції святкування Храмового свята, хоча вже і без спеціальних громадських ритуалів та масових народних дійств. Сучасні польові дослідження дали змогу зібрати цінний етнографічний матеріал, що є підґрунтям для поглибленого вивчення системи громадського побуту. Подальша систематизація та залучення до наукового обігу отриманої інформації дасть можливість розширити уявлення про специфіку громадської сфери життя у сільській місцевості у ХХ – на початку ХХІ ст.

Список джерел та літератури

- Болдижар Д. М. Інтерв'ю від 10.09.18. Особистий архів В. О. Горової.
- Бурдейний В. Ф. Інтерв'ю від 11.04.18. Особистий архів В. О. Горової.
- Бурдейна М. М. Інтерв'ю від 13.04.18. Особистий архів В. О. Горової.
- Дем'янчук М. П. Інтерв'ю від 31.08.2018. Особистий архів В. О. Горової.
- Іллінська М. І. Інтерв'ю від 04.10.17. Особистий архів В. О. Горової.
- Стадлер М. М. Інтерв'ю від 11.04.18. Особистий архів В.О. Горової.
- Тітінюк В. Ф. В. Інтерв'ю від 27.08.19 . Особистий архів В. О. Горової.
- Томко Г. Р. Інтерв'ю від 05.10.17. Особистий архів В. О. Горової.
- Трипольська Є. П. Інтерв'ю від 06.10.17. Особистий архів В. О. Горової.
- БОЦОНЬ, Л., МИНЬКО, Л., 1987, Общественный быт сільського населення. В: Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. Минск: Наука и техника, с. 8–48.
- ВОНХОЛЬСЬКА, М., 2017, День села. Режим доступу: <https://zhdanivska-gromada.gov.ua/news/02-02-42-06-05-2017/>
- ГОРИНЬ, Г., 1989, Громадський побут сільського населення. У: Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). К.: Наукова думка, с. 77–92.
- ГОРИНЬ, Г., 1993, Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.). К.: Наукова думка.
- ГОРИНЬ, Г., 1994, Громада. Громадський побут. У: Українське народознавство: навчальний посібник. Львів: Фенікс, с. 242–244.
- ГОРИНЬ, Г., 1994, Громадські стосунки у позавиробничій сфері. У: Українське народознавство: навчальний посібник. Львів: Фенікс, с. 259–263.
- ГОРИНЬ, Г., 1994, Морально-етичні стосунки в громаді. У: Українське народознавство: навчальний посібник. Львів: Фенікс, с. 263–268.
- ГОШКО, Ю, ТИВОДАР, М., 1987, Громадський побут. У: Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, с. 224–230.
- ГОШКО, Ю та ін., 2002, Громадський побут. У: Лемківщина: історико-етнографічне дослідження. Т. 2. Духовна культура. Львів: Інститут народознавства НАН України, с. 25–43.
- ДМИТЕРКО, Р., РАКОВА, Л., 1987, Общественный быт городского населения Полесья. В: Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. Минск: Наука и техника, с. 73–87.
- КРИКУН, Ю., 2016, Сучасні трансформації у сфері традиційного звичаєвого права поліщуків (на основі експедиційних матеріалів), Матеріали до української етнології, Вип. 15, с. 105–111.
- КУВЕНЬОВА, О., 1960, Громадський побут. У: Українці: історико-етнографічна монографія. Т. 1. (Ч. 2). Народна культура і побут дожовтневого періоду. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, с. 521–580.
- КУВЕНЬОВА, О., 1966, Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис. К.: Наукова думка.
- КУРОЧКІН, О., 1991, Громадський побут і звичаєвість. У: Культура і побут населення України, К.: Либідь, с. 120–141.
- КУТЕЛЬМАХ, К., 1983, Громада і громадський побут. У: Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, с. 193–207.
- МАКАРЧУК, С., 2004, Громада і громадський побут. У: Етнографія України: навчальний посібник. Львів: Світ, с. 328–344.

- МОМОТ, Т., 2013, Сільська молодь Івано-Франківщини: соціокультурні реалії, Народна творчість та етнологія, № 6, с. 80–82.
- ПОНОМАРЬОВ, А., 1994, Громадські форми праці, спілкування та дозвілля. У: Українська етнографія. К.: Либідь, с. 213–227.
- ПОНОМАРЬОВ, А., 1999, Традиції дошлюбного спілкування. У: Українці: історико-етнографічна монографія: Кн. 1. Описне: Укр. Народознавство, с. 409–418.
- СИРОТКІН, В., 1994, Община та общинні звичаї. У: Поділля: історико-етнографічне дослідження. К.: Доля, с. 138–144.
- СИРОТКІН, В., 1999, Громада. У: Українці: історико-етнографічна монографія: Кн. 1. Описне: Укр. народознавство, с. 343–350.
- СИРОТКІН, В., 1999, Звичаєве право і правові уявлення українців. У: Українці: історико-етнографічна монографія: Кн. 1. Описне: Укр. народознавство, с. 351–364.
- СИРОТКІН, В., 1999, Святкове дозвілля громади. У: Українці: історико-етнографічна монографія. Кн. 1. Описне: Укр. народознавство, с. 383–386.
- СИРОТКІН, В., 1999, Традиції колективної трудової взаємодопомоги. У: Українці: історико-етнографічна монографія: Кн. 1. Описне: Укр. народознавство, с. 371–377.
- СИРОТКІН, В., 1999, Центри громадського життя. У: Українці: історико-етнографічна монографія: Кн. 1. Описне: Укр. народознавство, с. 377–382.
- СТІШОВА, Н., 2017, Храмове свято в українських календарних святах осіннього циклу та його походження, Етнічна історія народів Європи, Вип. 51, с. 4–9.
- ТИВОДАР, М., 1968, Общественный и семейный быт колхозников Закарпатья: историко-этнографическое исследование: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. К., 29 с.
- ЮРЧЕНКО, В., ІВАНЧИШЕН, В., 2018, Проблемні аспекти роботи сучасного етнолога «в полі» (експедиції до Чернівецької та Тернопільської областей), Народна творчість та етнологія, № 4, с. 89–92.
- ЮРЧЕНКО, В. та ін., 2018, Етнокультурна мозаїка Буджаку другої половини ХХ – початку ХХІ ст., Народна творчість та етнологія, № 6, с. 70–76.

References

- Boldyzhzar D. M. The interview from 10.09.18. The private archive of V. O. Gorova.
- Burdeinyi V. F. The interview from 11.04.18. The private archive of V. O. Gorova.
- Burdeina M. M. The interview from 13.04.18. The private archive of V. O. Gorova.
- Demianchuk M. P. The interview from 31.08.2018. The private archive of V. O. Gorova.
- Illinska M. I. The interview from 04.10.17. The private archive of V. O. Gorova.
- Stadler M. M. The interview from 11.04.18. The private archive of V. O. Gorova.
- Titiniuk V. F. V. The interview from 27.08.19. The private archive of V. O. Gorova.
- Tomko H. R. The interview from 05.10.17. The private archive of V. O. Gorova.
- Trypolska Ye. P. The interview from 06.10.17. The private archive of V. O. Gorova.
- BOTSON, L., MINKO, L., 1987, Obschestvennyi byt selskogo naseleniya [The social life of the rural population]. In: Obschestvennyi, semeynyi byt i duhovnaya kultura naseleniya Polesya. Minsk: Nauka i tehnika, s. 8–48. [In Russian].
- VONKHOLSKA, M., 2017, Den sela [Village day]. Available from: <https://zhdanivska-gromada.gov.ua/news/02-02-42-06-05-2017/> [In Ukrainian].
- HOSHKO, Yu., TYVODAR, M., 1987, Hromadskyi pobut. [Social life]. In: Hutsulshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia. K.: Naukova dumka, s. 224–230. [In Ukrainian].
- HOSHKO, Yu. ta in., 2002, Hromadskyi pobut [Social life]. In: Lemkivshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia. T. 2. Dukhovna kultura. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, s. 25–43. [In Ukrainian].
- HORYN, H., 1989, Hromadskyi pobut silskoho naselennia [Social life of rural population]. In: Sotsialistychni peretvorennia v kulturi ta pobuti zakhidnykh oblastei Ukrainy (1939–1989). K.: Naukova dumka, s. 77–92. [In Ukrainian].
- HORYN, H., 1993, Hromadskyi pobut silskoho naselennia Ukrainykh Karpat (XIX – 30-ti rr. XX st.) [Social life of the rural population of the Ukrainian Carpathians (XIX – 30's of XX century)]. K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- HORYN, H., 1994, Hromada. Hromadskyi pobut [Community. Social life]. In: Ukrainske narodoznavstvo: navchalnyi posibnyk. Lviv: Feniks, s. 242–244. [In Ukrainian].

- HORYN, H., 1994, Hromadski stosunki u pozavyrobnychii sferi [Social relations in the overproduction industry]. In: *Ukrainske narodoznavstvo: navchalnyi posibnyk*. Lviv: Feniks, s. 259–263. [In Ukrainian].
- HORYN, H., 1994, Moralno-etychni stosunki v hromadi [Moral and ethical relationships in the community]. In: *Ukrainske narodoznavstvo: navchalnyi posibnyk*. Lviv: Feniks, s. 263–268. [In Ukrainian].
- DMITERKO, R., RAKOVA, L., 1987, Obschestvennyi byt gorodskogo naseleniya Polesya [Social life of the urban population of Polesie]. In: *Obschestvennyi, semeynyi byt i duhovnaya kultura naseleniya Polesya*. Minsk: Nauka i tehnika, s. 73–87. [In Russian].
- KRYKYN, YU., 2016, Suchasni transformatsii u sferi tradytsiinoho zvychaievoho prava polishchukiv (na osnovi ekspedytsiinykh materialiv) [Modern Transformations in the Field of Traditional Customs Law of Polish People (Based on Expeditionary Materials)]. In: *Materialy do ukrainskoi etnologii*. Vyp. 15. s. 105–111. [In Ukrainian].
- KUVENOVA, O., 1960, Hromadskyi pobut [Social life] In: *Ukrainski: istoryko-etnografichna monohrafiia*. T. 1 (Ch. 2). *Narodna kultura i pobut dozhovtnevoho periodu*. K.: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, s. 521–580. [In Ukrainian].
- KUVENOVA, O., 1966, Hromadskyi pobut ukrainskoho selianstva. Istoryko-etnografichni narys [Social life of the Ukrainian peasantry. Historical and ethnographic sketch]. K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- KUROCHKIN, O., 1991, Hromadskyi pobut i zvychaievist [Social life and customs]. In: *Kultura i pobut naselennia Ukrainy*. K.: Lybid, s. 120–141. [In Ukrainian].
- KUTELMAKH, K., 1983, Hromada i hromadskyi pobut [Community and social life]. In: *Boikivshchyna: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. K.: Naukova dumka, s. 193–207. [In Ukrainian].
- MAKARCHUK, S., 2004, Hromada i hromadskyi pobut [Community and social life]. In: *Etnohrafiia Ukrainy: navchalnyi posibnyk*. Lviv: Svit, s. 328–344.
- MOMOT, T., 2013, Silska molod Ivano-Frankivshchyny: sotsiokulturni realii [Rural youth of Ivano-Frankivsk region: socio-cultural realities]. In: *Narodna tvorchist ta etnologii*, № 6, s. 80–82. [In Ukrainian].
- PONOMAROV, A., 1994, Hromadski formy pratsi, spilkuвання ta dozvillia [Social forms of work, communication and leisure]. In: *Ukrainska etnografia*. K.: Lybid, s. 213–227. [In Ukrainian].
- PONOMAROV, A., 1999, Tradytsii doshliubnoho spilkuвання [Traditions of premarital communication]. In: *Ukrainski: istoryko-etnografichna monohrafiia*. Kn. 1. *Opishne: Ukr. Narodoznavstvo*, s. 409–418. [In Ukrainian].
- SYROTKIN, V., 1994, Obshchyna ta obshchynni zvychai [Community and community customs]. In: *Podillia: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. K.: Dolia, s. 138–144. [In Ukrainian].
- SYROTKIN, V., 1999, Sviatkove dozvillia hromady [Festive leisure of the community]. In: *Ukrainski: istoryko-etnografichna monohrafiia*. Kn. 1. *Opishne: Ukr. Narodoznavstvo*, s. 383–386. [In Ukrainian].
- SYROTKIN, V., 1999, Hromada [Community]. In: *Ukrainski: istoryko-etnografichna monohrafiia*. Kn. 1. *Opishne: Ukr. Narodoznavstvo*, s. 343–350. [In Ukrainian].
- SYROTKIN, V., 1999, Zvychaieve pravo i pravovi uivlennia ukraintiv [Common law and legal representations of Ukrainians]. In: *Ukrainski: istoryko-etnografichna monohrafiia*. Kn. 1. *Opishne: Ukr. Narodoznavstvo*, s. 351–364. [In Ukrainian].
- SYROTKIN, V., 1999, Tradytsii kolektyvnoi trudovoi vzaiemodopomohy [Traditions of collective mutual assistance]. In: *Ukrainski: istoryko-etnografichna monohrafiia*. Kn. 1. *Opishne: Ukr. Narodoznavstvo*, s. 371–377.
- SYROTKIN, V., 1999, Tsentry hromadskoho zhyttia [Centers of social life]. In: *Ukrainski: istoryko-etnografichna monohrafiia*. Kn. 1. *Opishne: Ukr. Narodoznavstvo*, s. 377–382. [In Ukrainian].
- STISHOVA, N., 2017, Khramove sviato v ukrainskykh kalendarnykh sviatakh osinnoho tsyklu ta yoho pokhodzhennia [Temple holiday in the Ukrainian calendar holidays of the autumn cycle and its origin]. In: *Etnichna istoriia narodiv Evropy*. Vyp. 51. S. 4–9. [In Ukrainian].
- TYVODAR, M., 1968, Obshchestvennyi y semeynyi byt kolkhoznikov Zakarpattia: ystoryko-etnograficheskoye issledovaniye [Social and family life of the collective farmers of Transcarpathia: historical and ethnographic study]: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. K., 29 s. [In Russian].
- IURCHENKO, V., IVANCHYSHEN, V., 2018, Problemni aspekty roboty suchasnoho etnoloha «v poli» (ekspedytsii do Chernivetskoi ta Ternopilskoi oblasti) [Problematic aspects of work of the modern ethnologist «in the field» (expeditions to Chernivtsi and Ternopil regions)]. In: *Narodna tvorchist ta etnologii*. № 4. S. 89–92. [In Ukrainian].
- IURCHENKO, V. ta in., 2018, Etnokulturna mozaika Budzhaku druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. [Ethno-cultural mosaic of Budzhak in the second half of the XX – beginning of the XXI centuries.]. In: *Narodna tvorchist ta etnologii*. № 6. S. 70–76. [In Ukrainian].

**Громадські традиції дозвілля і спілкування українських селян
у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття
(за експедиційними матеріалами)**

Соціонормативний побут українців ХХ – початку ХХІ ст., який охоплює аспекти управління, самоорганізації й утворення громадських інституцій, взаємодопомоги і дозвілля, регулювання поведінки є маловивченою темою в етнологічній науці. Під час встановлення радянської системи, яка повністю змінила традиційний уклад життя українських селян, відбувалася основна його трансформація. Сучасні соціонормативні практики, в умовах незалежності України, також розвиваються відповідно до вимог нового законодавства. У зв'язку з цим, на сьогодні значної актуальності набула потреба дослідити специфіку та зміни, які відбулися у громадському житті в українських селах у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. В нових соціально-економічних і національно-релігійних умовах, незважаючи на зміни, що відбулися у виробничих відносинах і соціально-професійному складі сільського населення, система традиційного громадського побуту в Україні змогла зберегти позитивні і правильно продумані навички громадського співжиття, форми повсякденного і святкового дозвілля, а також морально-етичні норми співіснування людей. У статті за матеріалами експедицій до Чернівецької, Тернопільської, Закарпатської, Одеської і Харківської областей аналізуються збережені елементи та особливості трансформації традиційних громадських форм дозвілля і спілкування селян впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Розкриваються види і місця проведення повсякденного (звичаї «кликати на свіжину», «йти на печінку», взаємодопомоги, «вечорниці») і святкового (під час храмового свята, взаємних гостин, молодіжних розваг, відзначення свята села) дозвілля сільської громади. Найбільше автором зафіксовано інформації про «вечорниці» як соціально-побутове утворення, що органічно поєднувало розважальні і трудові елементи. Основним орієнтиром для їх проведення, зазвичай, були трудові заняття (прядіння, вишивання, шиття), що супроводжувалися піснями і розвагами. Зроблені записи дають певну уяву про сучасні колективні звичаї і традиції українців у сільській місцевості, особливості міжособистісних взаємин в українському селянському середовищі сьогодення. Поширеною серед респондентів є думка щодо деяких змін у поведінці людей, що проявляється у певному зниженні інтенсивності контактування між собою, аніж було раніше (взаємні гостини без приводу між односельчанами стали рідкістю – збираються лише на свята). На сьогодні серед сільського населення і надалі зберігаються звичаї колективної взаємодопомоги (у разі виникнення лиха чи біди у когось із односельчан).

Ключові слова: громадський побут, громадські форми дозвілля, храмове свято, церковний староста, вечорниці, свято села.

Gorova Vitalina, Candidate of Historical Science, Institute of Art, Folkloristic and Ethnology Studies of National Academy of Sciences of Ukraine named after M. Rylsky.

Горова Віталіна, кандидат історичних наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2228-4337>

Received: 30-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

ВІКНА І ДВЕРІ ЯК МЕЖОВІ СИМВОЛИ ХАТНЬОГО ПРОСТОРУ

Степан Андрущенко, Наталія Громова

WINDOWS AND DOORS AS BORDER SYMBOLS OF HOME SPACE

Stepan Andrushchenko, Natalia Gromova

The article deals with the ritual significance of some traditional Ukrainian dwellings architectural elements, such as windows and doors. This theme is not completely studied at the scientific literature, because scientists mainly describe the external characteristics of architectural forms and only rarely mention their symbolic meaning. So, this article is based on the analysis of many examples of Ukrainian folklore, first of all lyric and calendar songs, legends and fairytales, as well as the rituals describing, taken by cultural anthropologists and folklorists from the 19th century.

During the study the authors find out, that windows and doors in Ukrainian traditional culture were perceived as complex elements, because they were both part of the dwelling complex and had a symbolic meaning and special functions in rituals and folklore.

Having lots of similar features, the ritual meaning of windows and doors at the same time have some differences. Doors, first of all, served as an entrance and an exit, so their basic function was to pass in the house, to let out from it and to provide protection; instead, the window provided a visual connection to the outside world.

The general sacred value of the studied objects was their role as a symbolic border between «own» and «alien» space. This provided a connection between the inhabitants of the house and the outside world and protected the interior home space from real and mythological threats from the outside. Windows and doors in traditional culture had to provide the transparency of limits. As a result, the studied architectural elements of the dwelling have been given the status of particularly dangerous points of contact with the outside world. It was signified in the relevant beliefs of our ancestors. People must cross the threshold without stepping on it, it was impossible to sit on it, it was impossible to stand on it during the thunder. As it was mentioned above, windows and doors served as the limit between «own» and «alien» space, therefore they could not only let the souls of the dead in the house on some calendar holidays, but they also protect house from unwanted arrival of different demonological creatures (witches, mermaids, living dead, etc.), for what on windows and doors, above them and under them were put various amulets.

Sacralized locuses of home space have become elements of calendar, family, magic rituals that have accompanied a person in traditional society from birth to death.

Keywords: dwelling, windows, doors, border, otherworldly, rites of passage.

Питання ритуального значення окремих архітектурних елементів є частиною широкої теми, а саме дослідження обрядів переходу та межової символіки в світоглядних уявленнях українців. У вітчизняній історіографії досить мало уваги приділено цій темі загалом і окремим її аспектам зокрема. Хоча, на нашу думку, дослідження сакралізації в традиційній культурі матеріальних об'єктів (в даному випадку вікон та дверей) може пояснити велику кількість обрядодій, в яких фігурують елементи житла; дати відповідь на питання: що спонукало людину в традиційному суспільстві здійснювати ритуали та чому лише у визначених локусах помешкання?

Фахова література, хоча і містить згадки про символіку архітектурних об'єктів, але не зосереджується на даній темі. Вікна та двері, звісно, постійно фігурують у працях етнологів: наприклад, ряд статей присвячено особливостям вікон у житлових спорудах Полісся (Тарас 1996, Верговський 2012, Радович 2015). Проте ці роботи переважно описують зовнішні характеристики, еволюцію архітектурних форм і лише побіжно згадують про символічне значення досліджуваних об'єктів. Те саме можна сказати і про загальні праці, присвячені народному житлобудівництву. Т. Косміна у дослідженні «Сільське житло Поділля кінець XIX–XX ст.» (1980) та П. Юрченко у роботі «Народное жилище Украины» (1941) детально аналізують конструктивні особливості і традиції декорування елементів хати, однак зовсім не торкаються питання світоглядних уявлень про ці об'єкти. У зарубіжній історіографії тема представлена значно ширше. Зокрема, особливий інтерес становлять видання російських авторів, що на основі архівних матеріалів аналізують народне житлобудівництво в загальнослов'янському контексті (Байбурин 1983, Бломквист 1956). Знаходимо там чимало згадок і про українську архітектуру. Також уваги заслуговує довідкове видання «Славянские древности», в якому у вигляді енциклопедичних статей подається різноплановий опис сакрального значення архітектурних елементів та приклади ритуальних обрядодій (Толстой та ін. 1995–2012). На жаль, подібного видання, що ґрунтувалося б саме на українських матеріалах, поки немає. Західна література представлена фундаментальними працями загального характеру про обряди переходу та сакральне значення «межі». Варто згадати дослідження «The Threshold Covenant or, The Beginning of Religious Rites» (Трамбалл 1896), «Обряды переходу» (Геннеп 1999), «Священне і мирське» (Еліаде 1994), в яких неодноразово згадуються вікна та двері, і порівнюється їхня символіка в культурах народів світу.

Наш розгляд базується на аналізі численних збірок фольклорних текстів, серед яких найбільше збірок пісенного фольклору, записів легенд і казок, обрядових текстів та описів обрядодій XIX – поч. XX ст. Прозові тексти є одними з найважливіших для дослідження, адже вони детально ілюструють народні світоглядні норми. Загалом, будь-які достовірні фольклорні матеріали, в яких міститься інформація про об'єкти, що нас цікавлять, на підставі порівняльного аналізу дозволяють простежити розвиток образів та виокремити їхнє ритуальне значення. Зважаючи на велику кількість подібних матеріалів, наведемо лише найбільш показові: це роботи «Малорусские народные предания и рассказы» (Драгоманов 1876), «Колдовство: документы, процессы, исследования» (Антонович 1877), «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии» (Ястребов 1894), «Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии» (Милорадович 1897), «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (Чубинський 1872–1878), «Гуцульщина» (Шухевич 2018) та інші. Серед найбільш інформативних збірок пісенного фольклору варто згадати такі: «Сборник украинских песен издаваемый Михаилом Максимовичем» (Максимович 1849), «Малороссийские песни собранные А. Н. Маркевичем» (Маркевич 1857), «Народні українські пісні з голосом» (Гулак-Артемівський 1868), «Женская доля по малороссийским песням» (Боровиковський 1879); XX ст.: збірки Лесі Українки (1977), Климента Квітки (2005), численні дослідження Західної України – «Буковинські русько-народні пісні» Партенія Руснака (1908), збірки Ю. Федьковича (1968), І. Вагилевича (1983), М. Шашкевича (1973) та багато інших.

Отже, базуючись на згаданих матеріалах, поставимо за мету коротко схарактеризувати світоглядні уявлення про вікна та двері в ролі межових символів хатнього простору, з'ясувати мотивації до здійснення тих чи інших обрядодій, суть яких полягає в ритуальному сприйнятті окремих архітектурних елементів, що для нас можуть здаватися цілком звичайними (такими, які належать винятково до сфери практичного побуту).

Символічне значення вікон та дверей зумовлене їхнім межовим розташуванням в сакралізованому хатньому просторі. У традиційних світоглядних уявленнях вони виконували роль кордонів між «своїм» (домашнім) світом і «чужим» (зовнішнім). Особливість вікон та дверей по-

яснюється тим, що їхня семантика ускладнюється специфічним завданням: здатністю забезпечувати проникність кордонів. Як наслідок, досліджувані архітектурні елементи помешкання отримали статус особливо небезпечних точок зв'язку із зовнішнім світом і набули важливого значення у календарній, родинній та магічно-ритуальній обрядовості.

Разом з тим, ритуальне значення вікна та дверей певною мірою відрізнялося. Т. Цивьян, дослідивши величезну кількість загадок південнослов'янських народів, виділяє такі семантичні особливості: двері, перш за все, слугували входом та виходом, тобто їхня функція – пропускати в дім, випускати з нього і забезпечувати захист (фізичний зв'язок); вікно, натомість, забезпечувало візуальний зв'язок із зовнішнім світом (Цивьян 1978, с. 69–70). За визначенням А. Байбурина, також виділяються два види зв'язку – регламентований і нерегламентований (Байбурин 1983, с. 135). Регламентованим кордоном вважалися двері: людина, проходячи через них, відділялася від одного простору і долучалася до іншого. Однак ці простори повинні були відрізнятися один від одного, до прикладу, всередині помешкання простір «свій», домашній, а за порогом – «чужий»; простір всередині храму – сакральний, натомість за його межами мирський чи профанний. Таким чином, основне символічне навантаження несли головні двері дому чи церкви. Міжкімнатні переходи чи так звані «чорний хід», в першу чергу, виконували практичну функцію (Геннеп 1999, с. 39), їхня ритуальна значущість помітно менша. Порог, як частина дверної конструкції, прямо асоціювався із межею, тобто горизонтальною лінією, яка створювала перешкоду – його потрібно було переступати, не наступивши. Переміщення через двері супроводжувалося певними діями і в повсякденному житті, і в святковому – під час виконання календарних чи родинних обрядодій, відтак це був водночас як фізичний, так і символічний перехід.

Проникнення у хату через вікно або втікання через нього сприймалося як відхилення від норми або нерегламентований зв'язок із зовнішнім світом. Це доволі поширений мотив у фольклорних текстах. Такими ж нетиповими є певні ритуальні дії, зокрема, винесення покійника через вікно. Ця традиція вже не побутує в народній практиці і надзвичайно рідко зустрічається навіть на рівні згадок (Байбурин 1983, с. 141). Подані моделі цілком відповідають реаліям українського народного світосприйняття, адже світоглядні константи обрядів переходу близькі в більшості традиційних культур. Це підтверджується численними фольклорними текстами та зафіксованими обрядодіями.

За переконаннями наших предків, через поріг потрібно було переступати, на ньому не можна було сидіти, ставати під час грому (Ястребов 1894, с. 62), чи кажуть: «не годиться на порозі охатъ» (Драгоманов 1876, с. 20). Про поріг як локус могли говорити і досить зневажливо. Наприклад, місце біля порогу протиставлялося місцю за столом як дві протилежності:

«Уже тепер правда у панів у порога,

А щира неправда сидить конєць стола». (Драгоманов 1876, с. 189).

Про двері в значенні проходу говорили і в переносному значенні. Вислів «не будуть двері зачинятися» мав скоріше негативне забарвлення, ніж позитивне, і означає постійний прихід до хати відвідувачів та гостей, можливо небажаних. Цікавою ілюстрацією розуміння символічної межі і її ритуального значення є таке повір'я, записане в Херсонській губернії: «При вымета-нии дома не надо перебрасывать соръ черезъ порогъ, чтобы не засыпать мертвымъ глаза» (Ястребов 1894, с. 62). Таким чином, двері вважалися місцем, завдяки якому душі померлих можуть потрапляти в наш світ, або, навпаки, реальні речі можуть потрапляти в потойбіччя.

Не варто зосереджуватися лише на пропускній функції дверного отвору. В уявленнях українців він міг як пропускати, так і виконувати функцію перешкоди та захисту: «Якщо на вікнах та біля дверей, коли ходить небіжчик, покласти по шматку осики, то небіжчик нізащо не піде в хату» (Драгоманов 1876, с. 208). Захисну роль виконували не лише двері в цілому, а й окремі складові: поріг, одвірки, ручка, дверні завіси, замкова щілина. Особливої уваги заслуговує також зовнішня площа дверей: на ній закріплювали різну оберегову символіку, переважно із металу: фрагменти ножів, серпів (Виноградова и Толстая 1999, с. 27). Під порогом закопували залізо, адже воно вважалось символом міцності, яка, як вірили, переносилась на мешканців

дому – символізувала міцність здоров'я (Антонович 1877, с. 37). Під час заковування промовляли словесні формули-замовляння: «Чтобы Господь давалъ имъ здоровье на многія лѣта, чтобы ничто не вредило имъ, какъ не вредитъ этому желѣзу; чтобы здоровы были, какъ это желѣзо, люди, которые черезъ него будутъ переступать» (Антонович 1877, с. 19). Також, в якості захисту, в Чернігівській губернії «у стайні на порозі прибивають підкову або цвях, щоб злодії не вкрали коня» (Булашев 2006, с. 302). На Бойківщині на Святвечір господар «зарубував» сокиру в горішній одвірок для захисту від нечистого, виймав її на Новий рік (Франко 1898, с. 204). На Гуцульщині ґазда перед вечерею замикає всі двері – під час вечері на вулицю ніхто не мав виходити (Шухевич 2018, с. 639).

Після того, як майстри закінчували встановлення дверей, вони промовляли вербальне заклинання і перехрещували вхід: «Двері, двері! Будьте ви на заперті злomu духові и ворові» (Байбурин 1983, с. 80). Перед тим, як зайти до нової хати, господар ставав на порозі і читав «Отче наш». Також прийнято було перехрестити двері і вікна в хаті перед сном, щоб унеможливити проникнення в хату злого духа (Байбурин 1983, с. 135). Особливої ваги набував цей обряд за наявності в хаті нехрещеної дитини: «Необходимо упомянуть объ обычаѣ крестить ножомъ окна хаты, въ которой находится новорожденный <...> покуда ребенокъ не окрещен» (Милорадович 1897, с. 22). Не варто забувати про охоронну функцію християнської символіки. Вона досить часто зображається на елементах дверей в якості оберега. До прикладу, малювали хрести крейдю чи випалювали на одвірку особливою освяченою свічкою, найчастіше громичною. На Водохреща на Бойківщині над вікнами і дверима кріпили хрестики з тіста, змішаного на святій воді (Громова 2007, с. 171).

Розповсюджене також уявлення про те, що можна замкнутися за кілька дверей, і це сприятиме кращому захисту, особливо якщо символічне значення бар'єру підкріплюється магічними предметами. Наприклад, в оповіді, записаній у Харківській губернії В. Письменним, ідеться про багату куму, яка померла, і її поховали з перстнями на пальцях; бідна кума вирішила скористатись цим, ввечері відкопала домовину і заволоділа перстнями, після чого багата кума опівночі встала і прийшла до бідної, а та «заперлась ажъ за трое дверей» (Ястребов 1894, с. 158). Небіжчиця проспівала під кожними магічну пісню-замовляння – двері повідчинялись: «Ввійшла въ хату, де съдила кума на пичи, взяла йїи за косы и начала быть; была, была, потимъ потаскала йїи у гробъ и зарылась землею» (Ястребов 1894, с. 158). Таким чином, за допомогою магічних дій нечиста сила може долати захисні бар'єри людського житла. Натомість, можна привести і приклади протилежних оповідей, коли ритуальні предмети здатні захистити помешкання від персонажів народної демонології: «Я тобі дам циганську голку, то ти встроми її в сінях в одвірок, за сім верст будуть обминать» (Драгоманов 1876, с. 71).

Символіка порогу та дверей часто пов'язана із демонологією, адже вважалось, що магічні дії, здійснювані в сакралізованих місцях, мають більшу силу. У праці В. Антоновича «Колдовство: документы, процессы, исследования» наводиться велика кількість архівних документів, що містять допити свідків у справах про чаклунство. Так, наприклад, достатньою мотивацією для підозри в чаклунстві була поведінка жінки, яка походжала вздовж дверей із мотузкою в руці, щось шепочучи (Антонович 1877, с. 39). Інша жінка була звинувачена в спробі заподіяти хворобу, за свідченнями очевидців, «посыпая порогъ его дома какимъ-то порошкомъ» (Антонович 1877, с. 12). Відьма, як вважалось, могла заподіяти смерть людині, якщо виконає химерний обряд, в процесі якого «розбереться зовсім і гола лягає на порозі головою. Тут промовляє щось» (Драгоманов 1876, с. 74).

З порогом також пов'язувалася шкідлива магія, що використовувалася з метою спричинити хворобу чи невдачу людині, яка жила в помешканні. Найчастіше практикувалося підкладання чи заковування різних предметів під поріг: пустих яєць, сміття, сплутаних ниток, які, за повір'ям, мали спричинити сварки, хвороби і нещастя. На Поліссі вірили, що якщо зробити насічку на порозі дому вагітної жінки, то дитина народиться з розсіченою губою. На Житомирщині під поріг хліва підкладали мішечки із зміїною шкірою, зернами, щоб худоба лякалася і не

заходила всередину (Плотникова 2009, с. 177). У Харківській та Катеринославських губерніях було поширеним переконання, що «до порога гріх рубати, бо до ёго прип'яті лихоманки, то як небудь і перерубиш, поодпускаєш» (Драгоманов 1876, с. 22).

Ще одним аргументом на користь ритуального і сакрального значення дверей є численні згадки про магичні дії, спрямованих на лікування хвороби. Існувало повір'я, що можна позбутись захворювання, «забивши» його осиковим кілком в одвірок. Так, наприклад, в Ковелі один з лікарів «обрѣзывалъ у больнаго ногти и четыре пряди волосъ и все это забивалъ осиновымъ колышкомъ въ дыру, которую высверливалъ въ вершинѣ дверныхъ лутокъ» (Антонович 1877, с. 20). Схожі практики існували по всій території України, вважалося, що якщо у зріст дитини забити в одвірок осиковий кілок, то коли дитина переросте його – хвороба минеться. Дитячі хвороби (крикси чи ночниці) лікувались інакшим чином. Дитину клали на поріг і тричі переступали, промовляючи замовляння (Несен 2002, с. 5). У цьому випадку двері виконували іншу роль – асоціювалися із повторним народженням. Така сама символіка притаманна і вікнам. Передавання дитини через вікно імітувало переродження – таким чином здійснювалося очищення від набутих хвороб і оновлення життєвого циклу.

Вікно часто сприймалося як загроза, адже через нього відбувався нерегламентований зв'язок із зовнішнім світом і, за повір'ями, в хату могла проникнути нечиста сила. Використовувалися певні способи захисту від загрози: наприклад, це застосування рослин чи символічних предметів: «белорусы (как и украинцы) в ивановскую ночь на дверях и окнах домов и хлебов вешали крапиву, дедовник, осину, венки из освященного зелья, над входом ставили «громичную» свечу, иногда вбивали косу (чтобы ведьма порезалась)» (Соколова 1979 с. 241), «Малоруссы для защиты от ведьм вешают на окнах и порогах дверей жгучую крапиву» (Сахаров 1885, с. 93).

Варто згадати ще деякі повір'я, які стосувалися вікна і розкривали його світоглядне значення. Так, наприклад, існувала заборона плювати через вікна чи виливати помиї, адже, як вірили, під вікном стоїть янгол, тому, якщо на нього вилити нечистоти чи плювати, він відходить і покидає хату (Байбурин 1983, с. 143). Схожі вірування зустрічаються у багатьох слов'янських народів, зокрема на території України досить поширені. Наприклад, згадки із Переяславського повіту: «Не годьтєся у викно плювать, бо на викни сыдыть ангол — Божый слуга» (Чубинський 1995, с. 111), та із Літинського: «Окна — это места для ангелов. На окнах всегда невидимо сидят ангелы» (Чубинський 1995, с. 111).

Вірування про ангелів на вікнах та біля них перегукуються із символічним зв'язком через вікно зі світом мертвих. Вважалося, що на великі свята чи поминальні дні, саме через вікно до хати потрапляли душі померлих родичів, які приходили провідати живих, тому на вікнах залишали символічну їжу для них. Також у часових проміжках найбільшої активності потойбічних сил (наприклад, на Зелені свята) важливо було водночас забезпечити проникність вікон як кордону, через який приходять предки, і закрити прохід для нечистої сили, зокрема русалок. Для досягнення цієї мети і використовувалися вже згадані прийоми і засоби ритуального захисту житлового простору.

Проникність вікна для різних предметів та тварин зазвичай несла в собі негативне значення. Наприклад, якщо у вікно стукала чи залітала пташка, це асоціювалося із бідною чи нещастям для мешканців дому, вона сприймалася як провісник смерті: «Буває померлі родичі <...> подають певні сигнали попередження про наближення смерті: <...> горобець, синиця чи інша дрібна пташка, б'ючись крильми, стукаючи дзьобом у шибку або просто заглядаючи у вікно» (Конобродська 2007, с. 54) чи «Предъ смертію ребенка небольшая птичка трижды стучитъ въ окно» (Милорадович 1897, с. 10). Водночас пташки сприймалися як символи душі, що вже покинула тіло померлого і вилітає з хати: «Найчастіше ознакою виходу душі з тіла є поява її у вигляді пташки, яка злітає з уст, пролітає перед вікнами надворі, сідає за вікном, заглядає в хату через вікно, стукає дзьобом у шибку» (Конобродська 2007, с. 81).

На Поліссі до нашого часу збереглися цікаві вірування про потойбічні сили, які можна побачити тільки через маленьке віконце за піччю, їх називали «деди» чи «диди»: «Колись в ста-

рих хатах було за піччю віконце таке, що можна було диди побачити» (ЕАУФ, шифр ОЕК_MAN_20100624klymenko_seans01, запис 27). Однак, побачити потойбічні сили означало наразити себе на величезну небезпеку: «Як вже можна тиї диди побачити – мона вмерти. Вже яка, яка людина побачит тиї диди, то не годицца ни розказувати, ни казатъ никому, бо вже тиї вона може померти» (Там само). Отож, контакт із «чужим» зовнішнім світом у визначених сакральних місцях ніс для людини величезну загрозу, якої намагалися просто уникати: «Не можна. Шо вони роблят – хай роблят вони собі, а ми – собі» (Там само).

Таким чином, вікна та двері в традиційній культурі сприймалися як комплексні елементи, адже вони, водночас, були складовими архітектурного комплексу житла, і мали символічне навантаження та особливі функції в обрядовості, звичаях, ритуалах, фольклорних текстах. Сакральним значенням досліджуваних об'єктів була їхня роль в якості кордону між «своїм» і «чужим» простором. Це забезпечувало зв'язок мешканців хати із зовнішнім світом та охороняло внутрішній хатній простір від реальних та міфологічних загроз ззовні. Особливістю символіки вікон та дверей було значення, що приписувалося їм як межовим об'єктам, і водночас ускладнювалося специфічним завданням – здатністю забезпечувати проникність кордонів. Сакралізовані локуси хатнього простору стали елементами календарних, родинних, магічних обрядодій і ритуалів, що від народження до смерті супроводжували людину в традиційному суспільстві. Наш розгляд не претендує на повне розкриття теми, адже вона надзвичайно широка і потребує висвітлення у численних публікаціях. Однак сподіваємося, що актуалізація теми межової символіки та обрядів переходу загалом приверне увагу фахової спільноти та сприятиме появі нових досліджень.

Список джерел та літератури

- АНТОНОВИЧ, В. Б., 1877, Колдовство: документы – процессы – исследования В. Б. Антоновича. Петербург: Тип. В. Киршбаума.
- БАЙБУРИН, А. К., 1983, Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л.: Наука.
- БЛОМКВИСТ, Е. Э., 1956, Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: поселения, жилища и хозяйственные строения. У: Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. М.: Изд-во АН СССР, с. 3–458.
- БОРОВИКОВСКИЙ, А., 1879, Женская доля по малороссийскимъ пѣснямъ. Очеркъ изъ малороссийской поэзи. СПб.: Типографія А. С. Суворина.
- Буковинські русько-народні пісні, 1908, Собравъ зъ усть народа въ заставнецькомъ повѣтъъ Партеній Руснакъ. Коломия: Черенками и накладомъ М. Бѣлоуса.
- ВЕРГОВСКИЙ, С. В., 2012, Эволюция окна в традиционных постройках Полесья. У: Узаемасувязь артэ-фактаў і прыродных аб'ектаў у музеях пад адкрытым небам: Матэрыяли міжн. Наук.-практ. канф. 20–21 верасня 2011 г. Мінск: Мыныстэрства культуры рэспублікі Беларусь; Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту, с. 55–68.
- ВИНОГРАДОВА, Л. И. и ТОЛСТАЯ С. М., 1999, Дверь, У: Толстой Н. И., ред., Славянские древности, Т. 2. М.: Институт славяноведения РАН, с. 25–29.
- ГЕННЕП, А., 1999, Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- ГРОМОВА, Н. О., 2007, Різдвяно-новорічна обрядовість українців Бойківщини (кінець XX – початок XXI століття). Дис... канд. іст. наук.
- ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ, О., 1868, Українські народні пісні з голосами. К.: Въ книгопечатні Е. Федорова.
- ДРАГОМАНОВ, М., 1876, Малорусские народные предания и рассказы. Киев: Тип. М. П. Фрица.
- Електронний архів українського фольклору (ЕАУФ), 2010. Режим доступу: <https://folklore-archive.org.ua/session/68/> Шифр ОЕК_MAN_20100624klymenko_seans01, запис 27. Записала Клименко Ирина від Воробей Агафії Іванівни, 1934 р. н. 25.06.2010 в с. Кривиця, Трипутнянської сільради, Дубровицького р-ну, Рівненської обл.
- КВІТКА, К. В., 2005, Українські народні мелодії: збірник у 2 ч. / упоряд. та ред. А. І. Іваницький. К.: Наукове видання.

- КОСМІНА, Т. В., 1980, Сільське житло Поділля кінець XIX–XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка.
- Малороссийския пѣсни собранныя А. Н. Маркевичемъ, 1857, СПб.: У В. Бесселя и Ко.
- МИЛОРАДОВИЧ, В. П., 1897, Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. У: Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков: Т. 16. Тип. губерн. правления, s. 1–223.
- Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях», 2006, Пер. Ю. Буряка. К.: Довіра.
- Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича, 1968, упоряд. О. І. Дей, О. С. Романець. К.: Музична Україна.
- Народні пісні в записах Івана Вагилевича, 1983, упоряд. М. Й. Шалата. К.: Музична Україна.
- Народні пісні в записах Маркіяна Шашкевича, 1973, упоряд. М. Шалата. К.: Музична Україна.
- НЕСЕН, І. І., 2002, Міфообрядовий аспект простору у весіллі Центрального Полісся, Етнічна історія народів Європи, 13, с. 41–46.
- ПЛОТНИКОВА, А. А., 2009, Порог, У: Толстой Н. И., ред., Славянские древности, Т. 4. М.: Институт славяноведения РАН, с. 173–178
- РАДОВИЧ, Р., 2015, Еволюція поліського вікна, Народознавчі зошити, 2, с. 419–434.
- САХАРОВ, И. П., 1885, Сказания русского народа: в 2 т. Т. II. Народный дневник. Праздники и обычаи. СПб.: Издание А. С. Суворина.
- Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем, 1849, уклад., авт. передм. та приміт. М. О. Максимович. Ч. 1. К.: Тип. Феофила Глюксберга.
- СОКОЛОВА, В. К., 1979, Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX в. М.: Наука.
- ТАРАС Я., 1996, Вікна Полісся, Народознавчі зошити, 2, с. 140–143.
- Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: (в 7 т.) / собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург: (б. и.), 1872–1878.
- УКРАЇНКА, Л., 1977, Зібрання творів: у 12 т. Т. 9. Записи народної творчості, пісні, записані з голосу Лесі Українки. К.: Наукова думка.
- ФРАНКО, І. Я., 1898, Людові вірування на Підгір'ю, Етнографічний збірник, 5, 160–218.
- ЦИВЬЯН, Т. В., 1978, «Дом» в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок) У: Труды по знаковым системам 10. Тарту: ТГУ, с. 65–85.
- ШУХЕВИЧ, В., 2018, Гуцульщина. Харків: Видавець Олександр Савчук.
- ЭЛИАДЕ, М., 1994, Священное и мирское / Пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. М.: Изд-во МГУ.
- ЮРЧЕНКО, П. Г., 1941, Народное жилище Украины. Москва: Гос. архитектур. изд-во Акад. архитектуры СССР.
- ЯСТРЕБОВ, В. Н., 1894, Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. Одесса: Тип. окр. штаба.

References

- ANTONOVICH, V.B., 1877, Koldovstvo: dokumenty – protsessy – issledovania V .B. Antonovycha [Witchcraft: documents – processes – researches of V. B. Antonovych]. Peterburg: Typ. V. Kyrshbauma. [In Russian].
- BAIBURIN, A. K., 1983, Zhylyshche v obriadakh y predstavleniyakh vostochnykh slavian [Dwelling in the rites and ideas of the Eastern Slavs]. L.: Nauka. [In Russian].
- BLOMKVIST, E. Ye., 1956, Krestianskye postroyky ruskykh, ukraintsev y belorussov: poseleniya, zhylyshcha y khoziaistvennyye stroeniya [Peasant buildings of Russians, Ukrainians and Belarusians: settlements, dwellings and farm buildings.]. U: Vostochnoslavianskyi etnograficheskii sbornik: Ocherky narodnoi materyalnoi kultury ruskykh, ukraintsev y belorusov v XIX – nachale XX v. M.: Izd-vo AN SSSR, s. 3–458. [In Russian].
- BOROVIKOVSKIY, A., 1879, Zhenskaia dolia po malorossiiskym pisniam. Ocherk yz malorossiiskoi poeziiy [Female fate in Ukrainian songs]. SPb.: Tipohrafiya A. S. Suvorina. [In Russian].

- Bukovynski rusko-narodni pisni. Sobrav z ust naroda v zastavnetskom poviti Partenii Rusnak. [Bukovyna Ukrainian folk songs]. 1908. Kolomyia: Cherenkamy y nakladom M. Bilousa. [In Ukrainian].
- VERHOVSKII, S. V., 2012, Evoliutsiia okna v tradytsionnykh postroikakh Polesia. [The evolution of the window in the traditional buildings of Polissia]. In: Uzaemasuviaz artefaktay i pryrodnykh abektaŭ u muzeiakh pad adkrytym nebam: Materyialy mizhn. Nauk.-prakt. kanf. 20–21 verasnia 2011 h. Minsk: Ministerstva kultury respubliki Belarus; Belaruski dziazrhayny muzei narodnai arkhitektury i pobytu, s. 55–68. [In Russian].
- VYNOGRADOVA, L. Y. y TOLSTAIA. S. M., 1999, Dver [Door]. In: Tolstoi N. Y., ed., Slavianskie drevnosti, Vol. 2. M.: Instytut slavianovedenia RAN, s. 25–29. [In Russian].
- GENNEP, A, 1999, Obriady perekhoda. Systematicheskoe yzuchenye obriadov [The rites of the passage M: Izdatelskaia fyрма «Vostochnaia lyteratura» RAN. [In Russian].
- GROMOVA, N. O., 2007, Rizdviano-novorichna obriadovist ukraintsiv Boikivshchyny (kinets XX – pochatok XXI stolittia) [The Christmas-New Year Rites of the Ukrainians of Boikivshchyna (end of XX – beginning of XXI)]. Dys... kand. ist. nauk. [In Ukrainian].
- HULAK-ARTEMOVSKYI, O., 1868, Ukrainski narodny pisni z holosamy [Ukrainian folk songs with the voices]. K.: V knyhopechatni E. Fedorova. [In Ukrainian].
- DRAHOMANOV, M., 1876, Malorussskie narodnye predaniya y rasskazy [Little Russian folk tales and stories]. K: Typ. M. P. Frytsa. [In Russian].
- Elektronnyi arkhiv ukrainskoho folkloru (EAUF). Available from: https://folklore-archive.org.ua/session/68/shyfr_OEK_MAN_20100624klymenko_seans01_zapys_27 [In Ukrainian].
- KVITKA, K. V., 2005, Ukrainski narodni melodii [Ukrainian folk melodies]. K.: Naukove vydannia. [In Ukrainian].
- KOSMINA, T. V., 1980, Silske zhytlo Podillia kinets XIX–XX st.: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia. [Podillia rural housing, late 19th – 20th centuries] K.: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Malopossyiskyya pisny sobrannyya A. H. Markevychem [Little Russian folk songs, got by Markevych], 1857, SPb: U V. Besselia y Ko. [In Russian].
- MYLORADOVICH, V. P., 1897, Narodnye obriady i pesny Lubenskoho uезда Poltavskoi gubernii, zapysannyye v 1888–1895 [Folk rites and songs of the Lubensky district of the Poltava province, recorded in 1888–1895]. In: Sbornyk Kharkovskoho ystoryko-fylolohycheskoho obshchestva. Kharkov: Typ. Hubern. Pravleniia. Vol. 16, s. 1–223. [In Russian].
- Mify Ukrainy. Za kn. Heorhiia Bulasheva «Ukr. Narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh» [Myths of Ukraine]. 2006. K.: Dovira. [In Ukrainian].
- Narodni pisni Bukovyny v zapysakh Yurii Fedkovycha [Bukovyna folk songs, got by Yurii Fedkovych]. 1968, Uporiad. O. I. Dei, O. S. Romanets. K.: Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].
- Narodni pisni v zapysakh Ivana Vahylevycha [Folk songs in the records of Ivan Vahylevych]. 1983, Uporiad. M. Y. Shalata. K.: Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].
- Narodni pisni v zapysakh Markiiiana Shashkevycha [Folk songs in the records of Markiiian Shashkevych]. 1973. Uporiad. M. Shalata. K.: Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].
- NESEN, I., 2002, Mifoobriadovi aspekt prostoru u vesilli Tsentralnoho Polissia [Myth-ritual aspect of space in the wedding of Central Polissia]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy, 13, s. 41–46. [In Ukrainian].
- PLOTNYKOVA, A. A., 2009, Poroh [Threshold]. In: Tolstoi N. Y., ed., Slavianskye drevnosti, Vol. 4. M.: Ynstytut slavianovedeniia RAN, s. 173–178. [In Ukrainian].
- RADOVYCH, R., 2015, Evoliutsiia poliskoho vikna [The evolution of the window of Polissia]. Narodoznavchi zoshyty, 2, s. 419–434. [In Ukrainian].
- SAKHAROV, Y. P., 1885, Skazaniya russkoho naroda [Russian folk tellings]: v 2 t. T. II. Narodnyi dnevnik. Prazdnyky y obychay. SPb: Izdaniye A. S. Suvorina. [In Russian].
- Sbornik ukraynskykh pesen izdavaemyi Mykhaylom Maksymovychem [Collection of Ukrainian songs, published by Mykhaylo Maksymovych]. 1849. Uklad., avt. pepedm. ta prymit. M. O. Maksymovych. Ch. 1. K.: Tip. Feofyla Hliuksberha. [In Russian].
- SOKOLOVA, V. K., 1979, Vesenne-letnye kalendarnyye obriady russskykh, ukraintsev y belorusov XIX – nach. XX v. [Spring-summer calendar rites of Russians, Ukrainians and Belarusians XIX – beg. XX century]. M.: Nauka. [In Russian].
- TARAS Ya, 1996, Vikna Polissia [Windows of Polissia]. Narodoznavchi zoshyty, 2, s. 140–143. [In Ukrainian].
- Trudy etnohrafychesko-statystycheskoi ekspedytsii v Zapadno-Russkii kraii, snariazhennoi Imperatorskim Russkim Geohrafycheskim Obshchestvom. Yuho-Zapadnyi otdel. Materyaly y issledovaniya [Studies of the

- ethnographic-statistical expedition to the West Russian Region], 1872–1878: In 7 vol. Sobral P. P. Chubynskiy. Sankt-Peterburg. [In Russian].
- UKRAINKA, L., 1977, Zibrannia tvoriv: u 12 t. T 9. Zapysy narodnoi tvorchosti, pisni, zapysani z holosu Lesi Ukrainky. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- FRANKO, I. Ia., 1898, Liudovi viruvannia na Pidhiriu [Folk beliefs in Pidhiria]. Etnohrafichniy zbirnyk, 5, s. 160–218. [In Ukrainian].
- TSYVIAN, T. V., 1978, «Dom» v folklornoj modeli mira (na materiale balkanskikh zahadok) [The house in the folk world model (on the material of Balkan riddles)]. In: Trudy po znakovym systemam 10. Tartu: THU, s. 65–85. [In Russian].
- SHUKHEVYCH, V., 2018, Hutsulshchyna. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. [In Ukrainian].
- ELIADE, M., 1994, Sviashchennoe y myrskoe [The sacred and the profane] / Per. s fr., predisl. y komment. N. K. Harbovskoho. M.: Izd-vo MHU. [In Russian].
- YURCHENKO, P. H., 1941, Narodnoe zhylyshche Ukrainy [Folk dwelling of Ukraine]. Moskva: Hos. arkhitektur. izd-vo Akad. arkhitektury SSSR. [In Russian].
- YASTREBOV, V. N., 1894, Materialy po etnografii Novorossyiskoho kraia, sobrannyje v Elysavethradskom i Aleksandriiskom uezdakh Khersonskoi gubernii V. N. Yastrebovym [Materials on the ethnography of the Novorossiysk Territory in the Elisavetgrad and Alexandria counties of the Kherson province V.N. collected by V.N. Yastrebov]. Odessa: Typ. okr. shtaba. [In Russian].

Вікна і двері як межові символи хатнього простору

В статті розглядається питання ритуального значення окремих архітектурних елементів традиційного житла українців, а саме вікон та дверей. Ця тема не повно розкрита у науковій літературі, оскільки дослідники народного житла переважно описують зовнішні характеристики архітектурних форм і лише побіжно згадують про їхнє символічне значення. Тож дана стаття базується на аналізі численних зразків українського фольклору, передовсім ліричних і календарно-обрядових пісень, легенд і казок, а також описів обрядодій, зібраних етнографами та фольклористами у ХІХ – на початку ХХ ст.

У ході дослідження автори з'ясовують, що вікна та двері в українській традиційній культурі сприймалися як комплексні елементи, оскільки вони одночасно були складовими архітектурного комплексу житла і мали символічне навантаження та особливі функції в обрядовості, звичаях, ритуалах, фольклорних текстах.

При багатьох спільних рисах, ритуальне значення вікна та дверей певною мірою відрізнялося. Двері, перш за все, слугували входом та виходом, тобто їхня базова функція – пропускати в дім, випускати з нього і забезпечувати захист (фізичний зв'язок); вікно, натомість, забезпечувало візуальний зв'язок із зовнішнім світом.

Спільним сакральним значенням досліджуваних об'єктів була їхня роль в якості символічного кордону між «своїм» і «чужим» простором. Це забезпечувало зв'язок мешканців хати із зовнішнім світом та охороняло внутрішній хатній простір від реальних та міфологічних загроз ззовні. Вікна і двері в традиційній культурі мали забезпечувати проникність кордонів. Як наслідок, досліджувані архітектурні елементи помешкання отримали статус особливо небезпечних точок зв'язку із зовнішнім світом. Це виражалося у відповідних віруваннях наших предків. Так, зазвичай через поріг потрібно було переступати, не наступаючи на нього, на ньому не можна було сидіти, не можна ставати під час грому. Двері і вікна сприймалися як межа між цим світом і потойбіччям, відтак вони могли не лише пропускати душі небіжчиків на певні календарні свята, а й захищати від небажаного приходу різних демонологічних істот (відьом, русалок, живих мерців тощо), для чого на вікнах і дверях, над ними і під ними закріплювали різноманітні апотропеї.

Сакралізовані локуси хатнього простору стали елементами календарних, родинних, магічних обрядодій і ритуалів, що від народження до смерті супроводжували людину в традиційному суспільстві.

Ключові слова: житло, вікна, двері, межа, потойбіччя, обряди переходу.

Andrushchenko Stepan, 4th year student in Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Андрущенко Степан, студент 4 курсу ОС «Бакалавр» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4812-6257>

Gromova Natalia, docent of the Department of Ethnology and Local History in Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Громова Наталія, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9738-2396>

Received: 30-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

ШАХРАЙСТВО НАВКОЛО ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВА У РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ У ХІХ–ХХ СТ.

Андрій Бойко-Гагарін

CHEATINGS AROUND THE MONEY COUNTERFEITING IN RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRES IN THE XIX AND XX CENTURIES

Andrii Boiko-Gagarin

The period during which the Ukrainian lands were ruled by the Romanov and Habsburg monarchy dynasties within the Russian and Austro-Hungarian empires was also a noticeable problem of the existence of counterfeit money in the circulation, as well as fraudulent processes related to or involved in counterfeiting.

The article deals with the special cases of fraud and cheatings that took place around the process of counterfeiting and sale of the money forgeries in the Ukrainian lands during their stay included in the Russian and Austro-Hungarian empires, based on the little-known and previously unpublished sources of study.

Particularly interesting are cases of fraud around the sale of counterfeit credit bills, where trusted scammers were offered to buy high-quality counterfeit money at a discounted price, with only such pieces of paper where the top and bottom sides contained genuine banknotes when issuing such an illegal transaction.

With the increase in the number of counterfeits of Russian credit bills detected, since the first quarter of the XIX century, the investigation has established the fact that counterfeits were imported from England, where a factory for the production of counterfeits was organized in London. Information about the counterfeiters has gained such publicity, and rumors about the stuffing of counterfeit English banknotes throughout Russia have become so entrenched in the imagination of the population that they have spawned a new kind of fraud – offering to buy high-quality «English» counterfeits for easy sale.

The counterfeiting was also the manufacture of the postage stamps, the illicit manufacture or erosion of the repayment of which was pursued by the state. Traditional crime against the money supply, which by the time of the late modern times was directly equated with counterfeiting, was the cutting the edge of coins in various ways. With the introduction of new money into circulation, fraudsters often used this kind of deception on the part of the trusted population, like paying by old coins telling they are the new ones. Often, reports of counterfeiting are accompanied by information about fantasy technologies, not only in the focus of the special devices, but also in the equipment of the premises. Interesting evidence of fraud and fraud involved in counterfeiting can be attributed to «shuler» coins, the two sides of which are identical, which served to deceive gullible gamblers.

Keywords: Russian Empire, Austro-Hungarian Empire, counterfeiting, fraud cheatings, money circulation, fantasy technologies, sales of counterfeits.

Період перебування українських земель під владою монарших династій Романових та Габсбургів у складі Російської та Австро-Угорської імперії є актуальним напрямком історичних студій сучасності. Дослідниками приділяється значна увага проблемам та особливостям фінансової та економічної історії України. Помітною була проблема наявності у грошовій масі підробок грошей, а також шахрайських процесів, пов'язаних чи дотичних до фальшивомонетництва.

Проблеми фінансової історії українських губерній у складі Російської імперії комплексно досліджено у працях професора В. Орлика, аналізуючи фінансове управління (Орлик В. 2003, 2012), фіскальний апарат (Орлик В. 2006, 2007), джерела (Орлик В. 2010) та методологію дослідження (Орлик В. 2008, 2011).

Питання фальшування грошей у Російській імперії вивчались: академіком В. Коцуром (Kotsur, Voiko-Gagarin 2019), С. Орлик (Орлик С. 2015, 2017, 2018-а, 2018-б;) та білоруською дослідницею І. Колобовою (Колобова 2015).

Окремі питання фальшування грошей у Російській (Бойко-Гагарін 2016, 2017; Бойко-Гагарін 2020) та Австро-угорській імперії опубліковано А. Бойко-Гагаріним (Бойко-Гагарін 2018),

Проаналізувати та ввести в науковий обіг особливі випадки обману та шахрайства, що відбувались навколо процесу фальшивомонетництва та збуту підроблених грошей в українських землях в період їх перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперії, спираючись на маловідомі та раніше неопубліковані джерела.

Процесом фальшування грошей є комплекс заходів, спрямованих на виготовлення підробок грошей за зразком офіційно виготовлених державою з метою збуту їх на грошовому ринку та отримання незаконного прибутку. Процеси фальшування супроводжувались не лише і іншими видами злочинів (бродяжництво, пограбування, вбивства, тероризм, контрабанда і т. д.), а і доповнювались особливостями, що виникали в процесі збуту підробок.

Розраховуючи на те, що жертва шахрайства не звертатиметься до поліції, шахраї намагались відшукати бажаючих придбати фальсифікати грошей з метою їх збуту. Здавна відомі випадки спроб купити у фальшивомонетників зразки підробок з метою збуту, що часто зазнавали невдачі. У червні 1908 р. судовим слідчим 1 дільниці Дубенського повіту затримано мешканку м. Сенно Могилівської губ. Ганну Францевну Видман, що намагалась продати настоятелю Тайкурського приходу Йосифу Ізбинецькому скриню з старими мідними 1 та 2 коп. монетами, замаскованими під старовинні золоті за 2000 руб., що спочатку піддався на оману шахрайки з метою надприбутку, а після виявлення підміни звернувся у поліцію (ЦДІАК, ф. 1335, оп. 1, спр. 992, арк. 177). Так само у 1910 р. у м. Києві затримано турків, що пропонували довірливим багатим купцям окрім штучно імітованих давніх скарбів також і фальшиві монети та кредитні білети (Киевское Утро 1910, с. 3).

Особливо цікавими є випадки шахрайства навколо збуту фальшивих кредитних білетів, коли довірливим аферистам пропонували придбати якісні підроблені гроші по заниженій ціні, при цьому при здійсненні такої незаконної угоди видавали лише пачки паперу, де верхня та нижня сторони містили справжні банкноти. Подібне шахрайство сталось 20 вересня 1909 р., київська газета «Киевские Вести» повідомляє про випадок у м. Києві, коли довірливого потенційного збувальника на прізвище Головацький запросили оглянути підробки до бані Кеплера на Подолі, де організували імітовану фабрику фальсифікації банкнот, розклавши по приміщенню коробки, флакони з фарбами та гуміарабіком, преси та різноманітне приладдя, що мало створити уявлення у покупця про діяльність в приміщенні справжньої підпільної майстерні по підробці кредитних білетів номіналом 500 руб. (Киевские Вести 1909, с. 3). Також 31 березня 1914 р. поліцією Балтського повіту були отримані свідчення про наміри місцевих мешканців Евемія Усатого та Трофима Гаврищука здійснити купівлю фальшивих монет на залізничному мосту у м. Рибниця, де і було влаштовано засідку та затримано підданих Персії – Георгія Іванова, Монаскана Ростомова та Юхана Мусесова, які намагались обдурити покупців, підготувавши для них мішок із 1047 старими 2 коп. монетами, покритими зеленою речовиною незрозумілого походження. Пізніше виявилось, що затриманий Георгій Іванов сам опинився жертвою подібного шахрайства, купивши вказані «старовинні монети» за 600 руб. у м. Одесі (ДАВО, ф. Д-192, оп 3, спр. 196, арк. б/н).

Із збільшенням кількості виявлених фальсифікатів російських кредитних білетів, починаючи із першої чверті XIX ст., слідством було встановлено факт завезення підробок із Англії, де якісно обладнана фабрика із виготовлення фальсифікатів російських кредитних білетів була

організована в Лондоні. У 1820-х рр. російська влада вдалась до ретельного відслідковування всіх євреїв, що прямували до Царства Польського і потенційно могли мати при собі фальшиві кредитні білети, призначені для збуту у Росії (ДАХО, ф. 7, оп. 2, спр. 22, арк. 1–14). Спроби провезення т. зв. «англійських» підробок до Польщі зафіксовано також через кордон із Пруссією (AGAD, z. 191, sygn. 7693, str. 95). У другій половині XIX ст. у процесі ввезення підробок із Англії особливо виділився величезними обсягами ввезених до Росії підробок Леон Варненке. Засуджений за ввезення до Царства Польського з метою збуту в інших регіонах Російської імперії польський єврей Адам Богуш (APW, z. 1416/II, sygn. 3. str. 1–2), який яскраво продемонстрував прагнення польських націоналістів до деструктивних дій у боротьбі їх російським царатом. Інформація про фальшивомонетника набула такого розголосу та чутки про наповнення начебто всієї Росії фальшивими англійськими банкнотами так сильно укорінились в уяві населення, що породили новий вид шахрайства – пропозиції купівлі якісних «англійських» підробок для легкого збуту.

Ще у 1880 р. в газеті «Киевский Листок» було надано досить влучну характеристику такому виду шахрайства, що здійснюється з розрахунком на те, що постраждала особа не звертатиметься до поліції, зважаючи на той факт, що сама бажала здійснити злочин: «... розраховуючи на ті обставини, що особа, що зголосилася на купівлю за малу суму фальшивих кредитних паперів, не бажатиме розкрити свій обман перед правосуддям» (Киевский Листок, 1880 с. 2). Жертвою подібного шахрайства став також мешканець Хорольського повіту М. Сиренко, який запідозривши, що фальшивомонетник, який пропонував йому викупити по дешевшій ціні ніби підроблені гроші, та злякавшись імовірної наявності у того зброї, віддав начебто на копіювання 1000 руб. зловмиснику. Після затримання шахрая, який виявився неодноразово судимим крадієм Антоном Крикуновим, відданих зі страху грошей у нього не виявилось (Полтавский Вестник 1913, с. 3).

Невдала спроба шахрайства навколо збуту фальшивих монет сталась у м. Москві 24 січня 1914 р. дехто Семенов намагався придбати фальшивих золотих монет на суму 30 тис. руб., натомість принесені йому шахраєм Андрєєвим у готель «Флоренція» сталеві запаяні трубочки із мисливським дробом були одразу розпізнані (Ведомости Московского Градоначальства и Столичной Полиции 1914, с. 2).

Прирівняним до фальшивомонетництва було виготовлення поштових марок, незаконне виготовлення чи змиття погашення з яких переслідувалось державою. Так, 16 грудня 1911 р. київська газета «Южная Копейка» повідомляє про затримання С. Нелепчука, який збував поштові марки, які вже були наклеєні та використані, з подальшим змиттям штемпельної фарби (Южная копейка 1911, с. 2). У 1913 р. на деяких залізничних вокзалах м. Санкт-Петербурга були встановлені спеціальні апарати з продажу поштових марок, при опусканні в спеціальний отвір 10 коп. видавали покупцю марку номіналом у 7 коп. та 3 коп. решти. Згодом було виявлено, що невідомими умільцями було опущено в дані апарати металеві кружечки ідентичні розміру 10 коп., отримавши таким шахрайським чином безкоштовно марки та декілька рублів решти мідними монетами (Всеобщая свободолобная маленькая газета 1913, с. 2).

Традиційними злочином проти грошової маси, що до періоду пізнього Нового часу прямо прирівнювався до фальшивомонетництва (Бойко-Гагарин 2017), було обпилювання монет різними способами. Так, у 1843 р. в м. Одесі виявлено золоті монети легкої ваги, що виникли в результаті спилювання їх по краю (ДАОО, ф. 1, оп. 153, спр. 7, арк. 3). У 1850 р. в м. Березово виявлено золоті монети легкої ваги, що виникли в результаті спилювання їх по краю, зменшуючи вагу на 1–2 г. (ДАЗО, ф. 721, оп. 4, спр. 244, арк. 1).

Грошова реформа в Австро-Угорщині викликала і застосування шахраями такого роду обману довірливого населення, як видання старих монет за нові. Так, старі золоті монети номіналом 8 флоринів, шахраї намагались пустити в обіг в якості нових монет номіналом 20 корон, адже дизайн їх досить схожий, а старі $\frac{1}{4}$ гульденові срібні монети – за нові 1 коронові монети (Галичанин 1903, с. 3).

Часто повідомлення про підробку грошей супроводжуються інформацією про фантазійні технології, не лише у фокусі апаратів для виготовлення, а і оснащення приміщень. Так, 1912 р. київська газета «Южная Почта» повідомляє про вчинення аферистами у будинку № 23 по вул. Велика Васильківська у Києві проти довірливого слюсаря-механіка В. Кухнюка, якому було запропоновано взяти участь у копіюванні справжніх банкнот за допомогою апарату з новітніми технологіями, що в кримінальному середовищі Києва того часу називалось «на змазку». В. Кухнюку запропонували надати для копіювання всі наявні в нього гроші, адже підробки мусили мати різні номери, і помістивши їх в імітовану в залізній коробці «машину», запропонували вийти поки та буде копіювати гроші. Звісно ж, повернувшись у майстерню, бажаючий легкої наживи В. Кухнюк не застав шахрая і своїх грошей (Южная Копейка 1912, с. 3). Аналогічний випадок стався у м. Києві і наступного 1913 р. – мешканцю м. Ніжина Д. Миронцю невідомі запропонували придбати у них пристрій, що копіює банкноти всіх номіналів від 25 до 100 руб. Взявши із собою 500 руб. Миронець разом із шахраями відправились до м. Києва перевіряти апарат. Зупинившись у номері по вул. Нікільська 9, аферисти влаштували Миронцю справжній спектакль, розклавши баночки та різноманітні фарби з мазями, змазавши ними папір і вклавши у пристрій, а також кредитний білет Миронця було спочатку вкладено, а потім спритно вилучено з апарату. Шахраї рекомендували Миронцю сісти зверху на кришку апарату для кращої якості копіювання, після чого покинули приміщення, а довірливий потенційний збувальник підробок лише згодом виявив відсутність в апараті як справжньої, так і підробленої банкнот (Южная Копейка 1913, с. 3). У 1914 р. керченська газета «Южная Почта» повідомляє про налагодження фальсифікації монет у приміщенні, замаскованого у підвалі з дверима: «... хтось натиснув якусь кнопку та одна із стін відчинила вхід у підземелля, в якому біли віднайдені залишки апаратів, що використовувались для карбування монет ...» (Южная Почта 1914, с. 3).

Об'єктами шахрайства ставали також новітні пристрої, що впроваджувались у сервіс на залізничних вокзалах та пошті. Незадовго після встановлення на залізничних станціях м. Санкт-Петербургу автоматів з продажу поштових марок, всередині них було виявлено металеві кружечки, що відповідали за розмірами 10 коп., що дозволило шахраям незаконно отримати поштові марки номіналом у 7 коп. та решту 3 коп. монетою (Всеобщая свободолобная маленькая газета 1913, с. 2).

До цікавих свідчень шахрайства та махінацій, дотичних до фальшивомонетництва, можна віднести «шулерські» монети, обидві сторони яких ідентичні, що слугувало для обману довірливих гравців в азартні ігри. Н. Брагіна повідомляє про наявність у зібранні Тверського державного об'єднаного музею такої монети, що імітують мідні ½ та 2 коп. сріблом зразка 1839–1848 рр. (Брагіна, 2018, с. 65) Враховуючи той факт, що дослідниця не наводить у тезах фото описуваних нею монет, не можна виключати той факт, що наявні в музеї в м. Твері вироби є результатами склеювання двох справжніх монет із випиляними аверсами, що після склеювання матимуть дві ідентичні сторони.

Період перебування українських земель під владою монарших династій Романових та Габсбургів у складі Російської та Австро-Угорської імперії також помітною була проблема наявності у грошовій масі підробок грошей, а також шахрайських процесів, пов'язаних чи дотичних до фальшивомонетництва.

Проаналізувавши раніше неопубліковані архівні та газетні джерела, нами введено в науковий обіг особливі випадки обману та шахрайства, що відбувались навколо процесу фальшивомонетництва та збуту підроблених грошей в українських землях в період їх перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперії. Із збільшенням кількості виявлених фальсифікатів російських кредитних білетів, починаючи із першої чверті XIX ст., слідством було встановлено факт завезення підробок із Англії, що призвело до розголосу та чутки, що породили новий вид шахрайства – пропозиції купівлі якісних «англійських» підробок для легкого збуту.

Прирівняним до фальшивомонетництва було виготовлення поштових марок, незаконне виготовлення чи змиття погашення з них. Серед злочинів проти грошової маси відомі факти об-

пилювання монет. Із введенням у грошовий обіг нових монет шахраями часто застосовувався як видання старих монет за нові. Часто повідомлення про підробку грошей супроводжуються інформацією про фантазійні технології, не лише у фокусі апаратів для виготовлення, а і оснащення приміщень. До цікавих свідчень шахрайства та махінацій, дотичних до фальшивомонетництва, можна віднести «шулерські» монети. Об'єктами шахрайства ставали також новітні пристрої, що впроваджувались у сервіс на залізничних вокзалах та пошті. Наведена вище кількість прикладів із історичних джерел свідчить про багатогранність не лише самого процесу фальшивомонетництва, виготовлення фальшивих монет, а і дотичних та пов'язаних із цим комплексів дій, збуту та шахрайства.

Список джерел та літератури

Архівні документи

Archiwum Glowne Aktow Dawnych, m. Warszawa (AGAD). Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Str. 95.

Archiwum Panstwowe m.st Warszawy (APW). Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 3. Секретное дело о распространении польским выходцем Адамом Богушем фальшивых кредитных русских билетов. Rok 1868-1871. Str. 1–2.

Державний архів Вінницької області (ДАВО). Фонд Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис 3. Справа 196. Провадження прокурора Вінницького окружного суду у справі Іванова Георгія, Монастирського та інших, звинувачуваних у підробці грошей. Рік 1914–1916. Арк. б/н.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Фонд 721. Бургомістр м. Берегово. Опис 4. Справа 244. Донесення мешканця міста Папа Закеріяша про випадки спилування шахраями з золотих монет 1–2 грами. Рік 1850. Арк. 1.

Державний архів Одеської області (ДАОО). Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 153. Справа 7. Про появу в обігу золотої монети легкої ваги. Рік 1843.

Державний архів Херсонської області (ДАХО). Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 22. Циркуляри Одеського митного округу о спостереженні за особами, що прибувають в Росію із-за кордону. Виписки із паспортів, виданих російським консулом у Лондоні. Рік 1832. 14 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Фонд 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 992. Про арешт Відмана М., звинуваченого у продажі мідних монет, підроблених під старовинні золоті монети в с. Мізоче Волинської губернії. Рік 1908. Арк. 177.

Газети

Аферист. Южная Копейка. № 489. 30 апреля. Киев, 1912. С. 3.

Ловкое мошенничество. Всеобщая свободолюбивая маленькая газета. С.-Петербург. № 87. 20 апреля. Санкт-Петербург, 1913. С. 2.

Ловкое мошенничество. Всеобщая свободолюбивая маленькая газета. С.-Петербург. № 87. 20 апреля. Санкт-Петербург, 1913. С. 2.

Мошенничество с марками. Южная копейка. № 363. 16 декабря. Киев, 1911. С. 2.

На машинку. Южная Копейка. № 891. 28 июня. Киев, 1913. С. 3.

Подделка 10 короновых банкнотов. Галичанин. Ч. 148. 4(17) июля. Львов, 1903. С. 3.

Покупка на 30.000 руб. золотых фальшивых монет. Ведомости Московского Градоначальства и Столичной Полиции. № 19. 24 января. Москва, 1914. С. 2.

Проишествия. Полтавский Вестник. № 3144. 6 июля. Полтава, 1913. С. 3.

Сбыт фальшивых кредитных бумаг на крупную сумму. Киевский Листок. № 58. 19 июля. Киев, 1880. С. 2.

Турки-аферисты. Киевское Утро. № 61. 17 октября. Киев, 1910. С. 3.

Фабриканты ассигнаций. Киевские Вести. № 250. 20 сентября. Киев, 1909. С. 3.

Фальшивомонетная фабрика. Южная Почта. № 16. 21 января. Керчь, 1914. С. 3.

Література

- KOTSUR, V. & BOIKO-GAGARIN, A., 2019, Napoleon russian forged assignations in Naddnippianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, p. 66–77.
- БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2017, Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 560 с.
- БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2016, Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 103–109.
- БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2017, Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банкаўскі веснік*. № 12 [653]. Мінск, Снежаны, с. 57–58.
- БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2018, Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. *Український нумізматичний щорічник*. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018, с. 132–149.
- БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2020, Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9
- БРАГИНА, Н. В., 2018, Об одной разновидности шулерских монет XIX в. (по материалам Тверского государственного объединенного музея). Тезиси докладаў Третья науковыя чытання памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рябцэвіча (1934–2008). Мінск, 16–18 мая 2018 г.
- КОЛОБОВА, И. Н., 2015, Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. *Studia i Materialy. Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy*. Augustów-Warszawa.
- ОРЛИК, В. М., 2003, Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*, № 2 (449), с. 66–73.
- ОРЛИК, В. М., 2006, Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. № 13, с. 97–110.
- ОРЛИК, В. М., 2007, Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 631 с.
- ОРЛИК, В. М., 2008, Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. № 5, с. 187–195.
- ОРЛИК, В. М., 2010, Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. № 2. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf
- ОРЛИК, В. М., 2011, До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XVIII, с. 59–64.
- ОРЛИК, В. М., 2012, До питання фінансової складової війни 1812. Вітчизняна війна 1812 в. і Україна: погляд крізь віки. Тези доповідей. Міжнародна науково-методична конференція, Київ, 5 грудня 2012 р. Відп. ред. В. А. Смолій; Наук. ред. О. П. Реєнт; Упорядн.: О. Ю. Кирієнко, О. М. Машкін, В. В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, с. 34–36.
- ОРЛИК, С. В. & БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2017, Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Переяслав-Хмельницький, 2017. № 1, с. 143–164.
- ОРЛИК, С. В., 2015, Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. *Збірка наукових праць*. Число 26–27. Київ, с. 141–148.
- ОРЛИК, С. В., 2018, Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаўскі Веснік*. Мінск, (2), с. 51–54.
- ОРЛИК, С. В., 2018, Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 716 с.

References

Boiko-Naharin, A. S., 2018, HAZETNA PERIODYKA YAK DZHERELO VYVCHENNIA PROTSESIV FALSHUVANNIA MONET TA BANKNOT V KINTSI XIX – POCHATKU XX STOLIITIA [Newspaper Periodicals as a Source for Studying the Process

- of Counterfeiting Coins and Banknotes in the Late XIX – Early XX Centuries]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*. 2. 132–149. [In Ukrainian].
- BOIKO-HAHARIN, A. S., 2020, Profesiina prynalezhnist falshyvomonetnykiv v ser. XIX – poch. XX st. [The professional identity of the money counterfeiters in the middle of the XIX cent. – the beginning of the XX cent.]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. (41), s. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9 [In Ukrainian].
- BOJKO-GAGARIN, A. S., 2017, Fal'shivomonetnichestvo v Tsentral'noj i Vostochnoj Evrope v epokhu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni [The coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle age and early Modern time]. Kiev: *Ukrainskaja konfederacija zhurnalystov*. [In Russian].
- BOJKO-GAGARIN, A. S., 2017, Fal'sifikatsia monet i banknot v Pol'she do 1917 goda po materialam ukrainskoi gazetnoi periodiki [Falsification of coins and banknotes in Poland until 1917 according to the materials of the Ukrainian newspaper periodicals]. Abstract of papers: Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice. (s. 103–109). Bialystok. [In Russian].
- BOJKO-GAGARIN, A. S., 2017, Polovina matricy fal'shivomonetchika dlja poddelki rublja Nikolaja II Romanova [Half of the counterfeit matrix for the forgery of the ruble by Nikolai II Romanov]. *Bankaj'ski vesnik*, 12 (6530), s. 57–58. [In Russian].
- BRAGINA, N. V., 2018, Ob odnoj raznovidnosti shulerskih monet XIX v. (po materialam Tverskogo gosudarstvennogo objedinennogo muzeja) [About a variety of cheating coins of the XIX century. (based on the materials of the Tver State United Museum)]. Abstract of papers. *Trjecija navukovyja chytanni pamjaci profesara Valjancina Navumavicha Rjabcjevicha (1934–2008)*. Minsk, 16–18 maja 2018 g., s. 65. [In Russian].
- KOLOBOVA, I. N., 2015, Materialy Natsional'nogo istoricheskogo arkhiva Belarusi o dejatel'nosti fal'shivomonetchikov XIX v. [The materials of the National historical archive of Belarus about the activity of the money counterfeiters in XIX cent.]. Abstract of papers. *Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy. Augustiow-Warszawa [Money and propaganda. A shared heritage of Europe]*, s. 208. (in Russian).
- KOTSUR, V. P. & BOIKO-GAGARIN, A. S., 2019, Napoleon russian forged assignations in Naddnuprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. (11), s. 66–77. [In English].
- ORLIK, S. V., 2018, Rossijskie fal'shivye kreditnye bilety v Galicii v gody Pervoj mirovoj vojny [Russian fake credit bills in Galicia during the First World War]. *Bankauski Vesnik*, 2, s. 51–54. [In Russian].
- ORLYK, S. V., 2018, Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytorijakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.) [Financial Policy of the Russian Government in the Occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917)]. *Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V.*, 716 s. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V. Rozminni marky ta kaznacheiski znaky u hroshovomu obihu v Ukraini v period Pershoi svitovoi viiny [Retail stamps and treasury notes in monetary circulation in Ukraine during the First World War]. Abstract of papers: *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. 26–27, s. 141–148. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V., BOIKO-HAHARIN, A. S., 2017, Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Money counterfeiting in Ukraine during the WWI]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk [The Ukrainian Numismatic Annual]*, (1), s. 143–164. [In Ukrainian].
- ORLYK, V., 2006, Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st. [Yegor Kankrin and the fiscal policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the second quarter of the nineteenth century]. *Spetsialni istorychni dystsypliny:pytannia teorii ta metodyky [Special Historical Disciplines: Theory and Methodology]*. 13. *Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy*, s. 97–110. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2003, Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnya Rosiys'koyi imperiyi v kintsi XVIII – u XIX st. (na materialakh Kyivs'koyi huberniyi) [State chambers in the system of financial management of the Russian Empire at the end of XVIII – in the XIX century (on materials of the Kiev province)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, s. 66 –73. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2007, Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformnyi period: monohrafiia [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in pre-reform period: a monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2008, Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st. [The methodological aspects of the study of tax policy issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*. 5, s. 187–195. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2010, Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennia problem finansovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st. [The Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire in the late 18th early 20th century]. *Istoriia nauky i biohrafistyka [History of Science and Biografistica]*. 2. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [In Ukrainian].

ORLYK, V. M., 2011, Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st. [The problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries]. 18, s. 59–64. [In Ukrainian].

Orlyk, V. M., 2012, Do pytannia finansovoi skladovoi viiny 1812 [To the question of the financial component of the War of 1812]. Vitchyzniana viina 1812 r. i Ukraina: pohliad kriz viky, s. 34–35. [In Ukrainian].

Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX–XX ст.

Період перебування українських земель під владою монарших династій Романових та Габсбургів у складі Російської та Австро-Угорської імперії також помітною була проблема наявності у грошовій масі підробок грошей, а також шахрайських процесів, пов'язаних чи дотичних до фальшивомонетництва.

В статті введено в науковий обіг особливі випадки обману та шахрайства, що відбувались навколо процесу фальшивомонетництва та збуту підроблених грошей в українських землях в період їх перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперії, спираючись на маловідомі та раніше неопубліковані джерела. Особливо цікавими є випадки шахрайства навколо збуту фальшивих кредитних білетів, коли довірливим аферистам пропонували придбати якісні підроблені гроші по заниженій ціні, при цьому при здійсненні такої незаконної угоди видавали лише пачки паперу, де верхня та нижня сторони містили справжні банкноти.

Із збільшенням кількості виявлених фальсифікатів російських кредитних білетів, починаючи із першої чверті XIX ст., слідством було встановлено факт завезення підробок із Англії, де якісно обладнана фабрика із виготовлення фальсифікатів російських кредитних білетів була організована в Лондоні. Інформація про фальшивомонетника набула такого розголосу та чутки про наповнення начебто всієї Росії фальшивими англійськими банкнотами так сильно укорінились в уяві населення, що породили новий вид шахрайства – пропозиції купівлі якісних «англійських» підробок для легкого збуту.

Прирівняним до фальшивомонетництва було виготовлення поштових марок, незаконне виготовлення чи змиття погашення з яких переслідувалось державою. Традиційними злочином проти грошової маси, що до періоду пізнього Нового часу прямо прирівнювався до фальшивомонетництва, було обпильовання монет різними способами. Із введенням у грошовий обіг нових монет шахраями часто застосовувався такого роду обман довірливого населення, як видання старих монет за нові. Часто повідомлення про підробку грошей супроводжуються інформацією про фантазійні технології, не лише у фокусі апаратів для виготовлення, а і оснащення приміщень. Традиційними злочином проти грошової маси, що до періоду пізнього Нового часу прямо прирівнювався до фальшивомонетництва, було обпильовання монет різними способами. До цікавих свідчень шахрайства та махінацій, дотичних до фальшивомонетництва, можна віднести «шулерські» монети, обидві сторони яких ідентичні, що слугувало для обману довірливих гравців в азартні ігри.

Ключові слова: Російська імперія, Австро-Угорська імперія, фальшивомонетництво, шахрайство, грошовий обіг, фантазійні технології, збут підробок.

Boiko-Gagarin Andrii, Candidate of Historical Sciences, National museum of Ukrainian history.

Бойко-Гагарін Андрій, кандидат історичних наук, Національний музей історії України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

Received: 01-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

АРХІВНА УКРАЇНІКА ТА ПРОБЛЕМА АТРИБУЦІЇ АВТОРСТВА ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Валерій Капелюшний

ARCHIVAL UKRAINICS AND THE PROBLEM OF ATTRIBUTION OF AUTHORSHIP OF THE RESEARCHERS OF THE HISTORY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

Valerii Kapeliushnyi

The article explores the problem of personification of historiography of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. It is emphasized that the research work consists of a complex of searches and a thorough research of archival Ukrainics outside of Ukraine will help to activate the process of attribution of authorship of the researchers of the Revolutionary Age through their disclosures.

It is emphasized that the study of various aspects of the historiography of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 requires the coverage and involvement of numerous publications from periodicals and books. In doing so, researchers are constantly confronted with anonymous, pseudonymous, and crypto-printed and handwritten works that require a lot of time, effort, and searching. Attention is drawn to the fact that one of the most difficult problems in attribution of authorship is establishing a true surname among several applicant authors, when it is necessary to undertake a set of measures: to get acquainted with the biochrony of the applicant authors, to find out in more detail the scientific interests of these authors by analyzing their other publications, to determine the place and year of publication, publishing house or print body of publication, and finally compare these facts to obtain the appropriate result. It is concluded that the problem of attribution of authorship of researchers of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is an integral part of the problem of personification of national history as a whole, has many aspects of research and needs further thorough study and generalization. The author is convinced that further progress in solving the problem of attribution of authorship, that is, the discovery and authorization of aliases and kryptononyms, is related to the successful use of archival Ukrainian materials.

Keywords: Ukrainian Revolution of 1917–1921, archival Ukrainics, Ukrainian emigration, aliases, kryptonites, attribution of authorship.

Поразка Української революції 1917–1921 рр. викликала подальшу політичну поляризацію інтелігенції в Україні. Науковці зазначають, що одна її частина остаточно переорієнтувалася на більшовицькі гасла, за якими йшли великі маси трудового люду міста і села, дехто відійшов від активної участі в суспільному житті, вирішив перечекаати непевні часи, не афішуючи своїх політичних уподобань, крім цього, велика група української інтелігенції, відчуваючи близькість встановлення більшовицької диктатури, почала виїжджати за кордон. Еміграція інтелігенції до Польщі, Австрії, Німеччини, Чехословаччини, яка набула в Україні більших масштабів, ніж у Росії, стала масовою з середини 1919 р. Як стверджує О. Рєєнт, однією з причин виїзду на чужину був страх переслідувань (Рєєнт 1999, с. 199).

В літературі наголошується, що насаджуючи в Україні свою владу, більшовики поступово витісняли з політичної арени українські партії та будь-які прояви визвольних змагань. Після того, як радянська влада повністю показала своє обличчя і наміри на майбутнє, ця певна час-

тина національно свідомої інтелігенції вирушила за кордон, небезпідставно побоюючись за свою долю (Рубльов 1999, с. 185). Дякуючи саме цій частині української еліти в еміграції продовжився розвиток національної ідеї, підводились перші підсумки Української революції та узагальнення і усвідомлення її досвіду, згуртування українських сил, представлення світові українських проблем, торувався шлях для відродження незалежності України у 1991 р.

В архівах багатьох країн світу зберігаються матеріали, які проливають світло на подальшу долю українських емігрантів, але варто наголосити, що обсяг цих матеріалів величезний. Неоціненне значення для загальної уяви про наявні архівні фонди закордоном мають довідники серії «Архівна україніка за межами України», започаткованої канадським вченим Богданом Кравченком (Кравченко 1990). Цю традицію в 1993 р. продовжила Джанет Хартлі, охарактеризувавши архівну україніку у Великобританії (Архівна україніка 1993), а згодом Раїса Махаткова, здійснивши у 1996 р. опис фонду Українського музею у Празі (Український музей 1996). Особливо велике значення для дослідження нашої проблеми має розділ цієї книги про національну еліту, названий «Спадщина визначних представників української еміграції (політиків, воєнків, науковців, літераторів, митців та ін.). У 2008 р. випущено у світ фундаментальне дослідження Марини Палієнко «Архівні центри української еміграції», в якій охарактеризовано архівну україніку в Польщі, Чехії, Франції, Австрії, Росії, США та Канаді (Палієнко 2008). До найновіших досліджень з цієї проблеми варто віднести дисертацію (Кулініч 2015) та інші праці Марії Кулініч про повернені та передані в Україну архівні колекції особового походження (Кулініч 2013, Кулініч 2014), а також 2-й том монографії Дарини Тетеріної-Блохіної «Історія української політичної еміграції в славних іменах» (Тетеріна-Блохіна 2011).

Що стосується дослідження архівної україніки в сусідній Польщі, то, крім названої вище монографії Марини Палієнко, в останні роки ця проблематика активно розроблялася не лише українськими дослідниками, а й польськими.

Серед публікацій українських науковців варто виділити монографію Ігоря Срібняка «Енциклопедія полону: Українська TUCHOLA», випущену у 2017 р. в Києві (Срібняк 2017), а також опубліковане у 2018 р. спільне дослідження Марини Палієнко та Ігоря Срібняка «Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53)» (Палієнко, Срібняк 2018, с. 127–140).

Стосовно польських вчених, то, на наше переконання, заслуговує особливої уваги дослідження Каміли Павельчик-Дура «Інтерновані українці в Польщі в 1920-х роках (за документами Державного архіву у Пйотркові Трибунальському)» (Павельчик-Дура 2014).

Ґрунтовно досліджуючи різні аспекти історіографії Української революції 1917–1921 рр., що вимагає охоплення та залучення до аналізу численних публікацій з періодичних та книжкових видань, дослідники постійно зустрічаються з анонімними, псевдонімними та криптонімними друкованими і рукописними працями, розшифрування яких потребує багато часу, зусиль і пошуків (Більш детально: Капелюшний 2001, 103 с.; Капелюшний, Коваль 2018, с. 231–318). Нерідко це призводить до вимушеного (через неможливість встановити авторство) ігнорування дослідниками таких публікацій, чи просто їх «глухого» цитування-запозичення без посилання на автора. В обох випадках особа автора не встановлюється. Проте, розкриття псевдонімів, криптонімів та ініціалів дослідників, вчених, публіцистів є важливим ключем до з'ясування багатьох явищ політичного життя, ідейної боротьби в досліджуваній період, зрештою визначення вкладу того чи іншого автора в розробку такої важливої теми, якою є Українська революція 1917–1921 рр. Свідченням цього є своєрідна безпорадність багатьох дослідників, які стикаються з проблемою атрибуції, тобто встановлення авторства. Наприклад, О. Кресін, досліджуючи наукові здобутки української діаспори за матеріалами часопису «Україна», що друкувався в Парижі у 1949–1953 рр., констатує, що «певною проблемою є встановлення авторства статей, під якими стоять лише ініціали... На жаль, значення деяких скорочень (В. Д.; Д. С.; К.; Стар. В. та ін.) зовсім неясне» (Кресін 1997, с. 213). Іншим прикладом може слугувати спроба В. Яблонського дослідити один маловідомий донині історичний документ – «Начерк проекту держав-

ного законодавства для «Української Трудової Республіки». Після довгих пошуків справжнього прізвища автора «Начерка проекту...», які так і не увінчались успіхом, В. Яблонський публікує цей документ, вказуючи лише псевдонім його укладача – Остап Галичанський, доктор права, бо, за прикритим висновком дослідника, «через відсутність вихідних даних і реквізитів залишається відкритою проблема авторства «Начерка проекту...» (Яблонський 1996, с. 55). Не увінчались успіхом пошуки справжнього прізвища автора В. Яблонським і в наступних п'ять років після публікації документа, коли в своїй монографії, присвяченій історико-політичному аналізу Директорії УНР, досліджуючи згаданий вище законопроект, автор знову констатує, що останній був опублікований за підписом Остапа Галичанського (Яблонський 2001, с. 66). Використавши у власних дослідницьких пошуках розгадки авторства законопроекту словник псевдонімів О. Дея (Дея 1969, с. 130, с. 484), Інвентарний опис особистого архіву Івана Калиновича (Інвентарний опис 1998, с. 30) та матеріали самого архіву, зазначаємо принагідно, що справжнім автором цього документа був адвокат Остап Копцюх (Капелюшний 2001, с. 10). Інформація про цього діяча мінімальна. У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника в матеріалах особистого архіву Івана Калиновича зберігається лист Остапа Копцюха від 7 червня 1926 р. до редактора з проханням дати оцінку направленої йому раніше частини свого рукопису «Чудацького світогляду» та, при умові позитивної оцінки, передати рукопис п. Дорошенкові. Зверху над текстом листа поставлено штампель «Адвокат Др. Остап Копцюх в Буську» (Відділ рукописів, спр.188). Згодом, в 2002 р. в дисертації А. Присяжнюка подано стислий матеріал про автора конституційного проекту, складеного під псевдонімом Остап Галичанський: «В червні 1919 р. в Холодному Яру на Чигиринщині, в таборі гайдамаків-партизанів доктор права Остап Копцюх, полковий командир і організатор партизанських загонів склав і надіслав до МВС УНР свій «Начерк проекту державного законодавства Української Трудової Республіки» (Присяжнюк 2002, с. 112).

Отже, розкриття псевдонімів та криптонімів є важливим ключем до персоніфікації історіографії Української революції 1917–1921 рр., визначення особистого вкладу того чи іншого автора в розробку проблеми. Свідченням цього є ознайомлення з фундаментальним науково-бібліографічним виданням «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)», обсягом понад 800 с., до якого включено сотні псевдонімів і криптонімів без вказівок на справжні прізвища авторів, тобто зроблено «глухі» посилання, а прізвища дослідників знову залишились не розкритими (Українська революція 2001). Тому проблема атрибуції авторства дослідників української історії 1917–1921 рр. ще й сьогодні залишається гострою і актуальною, інакше ще довго будуть виходити з друку публікації, в яких праці дослідника під справжнім прізвищем і його ж праці під псевдонімами будуть аналізуватись як праці різних дослідників. Наприклад, членкиня Національної спілки журналістів України Надія Онищенко, перераховуючи склад співробітників створеного навесні 1917 р. журналу «Шлях», подає прізвище Микити Шаповала і його ж псевдонім – М. Сріблянський, як прізвища двох різних людей (Онищенко 2014, с. 369). І такі випадки непоодинокі, про них ми детальніше зазначимо дещо нижче.

Для того, щоб мати максимально повну уяву про творчі здобутки того чи іншого дослідника, насамперед, слід ознайомитись з усією його друкованою продукцією (в окремих випадках, коли це неможливо, то хоча б бібліографічно). Не можна, наприклад, оцінювати науковий доробок Романа Бжеського лише за роботами 1960-х – початку 80-х рр., підписаних псевдонімом Роман Млиновецький. Треба враховувати й інші його праці, наприклад, серію публікацій 1920-х років, надрукованих під псевдонімом Характерник, та всі інші публікації автора.

Існує чотири головні форми прикриття авторства: псевдоніми, аноніми, містифікації і плагіати. З усіх названих форм маскуванню справжнього авторства найширше вживаними були і є псевдоніми. Багато мільйонів читачів в усьому світі знають і шанують імена Вольтера, Стендаля, Марка Твена, проте, відносно небагато з них знають, що це – псевдоніми, які затьмарили справжні імена Анрі Бейля, Франсуа Марі Арруе, Семюела Клеменса. Ми переконані, що багато читачів будуть здивовані фактом, що, наприклад, прізвища діячів та дослідників

Української революції 1917–1921 років Р. Борис, С. Золотаренко, М. Миколаєвич, Р. Млиновецький, Р. Рахманний, А. Річицький, Ю. Сірий насправді є псевдонімами відповідно Романа Паладійчука, Соломона Гольдельмана, Матвія Стахіва, Романа Бжеського, Романа Олійника, Анатолія Пісоцького, Юрія Тищенка. Причин, які змушували авторів, у тому числі й дослідників Української революції 1917–1921 рр., використовувати псевдоніми, ховатись за вигаданими іменами та прізвищами, дуже багато. В кожного автора були для цього як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До них, зокрема, належать такі: політичні утиски, наявність цензури, політична та ідейна боротьба, пересторога, авторська скромність, невпевненість у своїх авторських силах (риса, властива головним чином молодим авторам), власне бажання зберегти своє інкогіто, службове становище, що не дозволяло публічно виступати під власним прізвищем, а інколи й просто данина моді. Наприклад, у 1919 р. в Швейцарії була надрукована французькою мовою книга Г. Н. Лейхтенбергського «Спогади про Україну 1917–1918 рр.» під ініціалами Г. Н. Л. Цю пересторогу автор пояснює в другому виданні книги тим, що «сім'я його перебувала в той час ще в Совдепії» (Лейхтенбергский 1921, с. 3).

Більшість псевдонімів та криптонімів подавалась у формі ініціалів. Слід зазначити, що атрибуція авторства за ініціалами, або за скороченими прізвищами, як їх називають деякі дослідники, є досить складною. Наприклад, ініціали Д. Д. належать одночасно кільком дослідникам Української революції 1917–1921 рр. Так, криптонімом Д. Д. користувалися Дмитро Дорошенко, Дмитро Донцов, Дмитро Дяченко, Володимир Винниченко. І, навпаки, жодної зовнішньої схожості з прізвищем та ім'ям не мають, наприклад, ініціали О. В., якими з 1922 до 1939 р. підписувався Дмитро Донцов, будучи редактором Літературно-наукового вісника, який з 1933 до 1939 р. називався «Вісник». Хочемо наголосити, що встановлення справжнього авторства за ініціалами – річ дуже складна і, на жаль, не завжди безпомилкова. Наприклад, в своїх попередніх публікаціях, зокрема і в монографії за 2018 р., ми помилково приписали авторство рецензії на книгу Ю. Тютюнника «Зимовий похід 1919–20-рр. Ч. 1 (Політичний огляд). – Коломия, 1923. – 99 с.», надрукованій у 1923 р. в Літературно-науковому віснику під ініціалами О. В., Олені Виргановській (Капелюшний, Коваль 2018, с. 410), а тепер в даній статті вперше виправляємо свою помилку і зазначаємо, що автором рецензії був Дмитро Донцов.

Однією з найскладніших проблем в справі атрибуції авторства є встановлення справжнього прізвища серед кількох авторів-претендентів. Так, наприклад, про Українську революцію 1917–1921 рр. під псевдонімом Галичанин друкувались Іван Герасимович та Теофіл Окуневський, під псевдонімом Орлик – Василь Пачовський, Дмитро Мирон та Володимир Левицький, псевдонімом Літописець користувались Іван Липа, Іван Кревецький, Іван Дурбак, Любомир Винар. Як же в таких випадках безпомилково встановити прізвище справжнього автора? Тут треба здійснити комплекс заходів: ознайомитись з біохронікою авторів-претендентів, з'ясувати детальніше коло наукових інтересів цих авторів за аналізом інших їх публікацій, визначити місце та рік видання, видавництво чи друкований орган, де вийшла та чи інша публікація, на решті зіставити ці факти для отримання відповідного результату. Наприклад, з'ясовуємо, що Р. Бжеський (1894–1982) і Є. Онацький (1894–1979) жили і діяли в один час, бо були з одного року народження, певний час перебували на Чернігівщині, обидва неодноразово друкувались у Літературно-науковому віснику (у випусках 2 і 6 за 1925 р., наприклад, вміщено одночасно статті обох авторів). Проте, ознайомившись з їх біографіями та проаналізувавши статті-спогади, підписані псевдонімом Характерник, робимо висновок, що останній належить все ж Р. Бжеському. До речі, така ж думка ще раніше уже була викладена у Словнику псевдонімів О. Дея, у бібліографічному покажчику «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)», у VI випуску «Української журналістики в іменах» тощо. Остаточо сумніви розвіює аналіз уривку зі спогадів «Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р.» (Історичний календар 1927, с. 114–119), надрукованого під псевдонімом Характерник.

Певні труднощі при дослідженні проблеми персоніфікації історіографії Української революції 1917–1921 рр. виникають перед історіографами та джерелознавцями, коли один і той самий

автор за певний період часу публікує серію досліджень під різними прізвищами, які не належать до псевдонімів. Це не є парадокс, бо йдеться про публікації дослідниць, які змінили свої прізвища під час одруження. Наприклад, відомий український історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко тричі змінювала своє прізвище: Меньшова (дівоче), Полонська, Василенко та Моргун. Серед сучасних істориків, наприклад, Олена Віталіївна Балицька при написанні дисертаційного дослідження, присвяченого громадсько-політичній діяльності української інтелігенції за доби Центральної Ради, випустила серію публікацій з цієї проблеми, а після одруження плідно продовжує її дослідження, але вже під прізвищем О. В. Кривицька. На жаль, такі нюанси з об'єктивних причин не завжди можуть враховуватись дослідниками, як історіографами, так і бібліографами, при аналізі наукового доробку того чи іншого автора. Так, у бібліографічному виданні «Українська революція і державність. 1917–1920» в іменному покажчику без жодних приміток окремо перераховуються публікації О. В. Балицької та О. В. Кривицької як різних авторів (Українська революція 2001, с. 691, с. 714). Така ж ситуація стосується і наукового доробку дослідниці проблем державного будівництва доби Української революції 1917–1921 рр. М. В. Капелюшної, яка після одруження продовжує досліджувати цю проблематику, проте друкується вже під прізвищем М. В. Чубата.

Отже, атрибуція авторства – це нелегка справа, яка складається з комплексу пошуків і ґрунтовне дослідження архівної україніки за межами України сприятиме її успішному розв'язанню. Сьогодні в Україні ще немає жодного видання, яке б охоплювало всі псевдоніми і криптоніми, що відносяться до історіографії Української революції 1917–1921 рр. Цей матеріал розпорошений у різних збірниках, словниках, довідниках, регіональних і краєзнавчих дослідженнях та інших спеціальних виданнях.

До ще не багатьох періодичних видань, в яких замасковані імена авторів, що друкувались в них під псевдонімами та криптонімами, повністю встановлені, належить «Український історик». Для редакції журналу, заснованого у 1963 р., стало традицією періодично видавати покажчики змісту цього журналу. За нашими підрахунками, видано дванадцять бібліографічних покажчиків, які висвітлюють зміст «Українського історика», проте, лише в останньому, укладеному Людмилою Сакадою, вперше вміщено допоміжний розділ у «Додатках», в якому стовідсотково розшифровано усі криптоніми та псевдоніми, які використовувались авторами журналу в період з 1963 по 1997 рік (Список криптонімів 1999, с. 156–161). Якщо почин «Українського історика» підтримають редакції інших періодичних видань в Україні та в українській діаспорі, то це стане значним вкладом у вивчення проблеми атрибуції авторства і, безумовно, у розвиток вітчизняної історіографії та джерелознавства загалом.

Складовою досліджуваної проблеми є питання авторства в пресі України 1917–1921 рр. У більшості друкованих органів при публікації матеріалу не було заведено поряд з прізвищем автора подавати інформацію про його соціальний статус. З різних причин багато публікацій є анонімні, частина друкувалася під псевдонімами, за партійними кличками, частина матеріалів підписана ініціалами тощо. Доказом авторства в багатьох випадках слугують саме ініціали під статтями та кореспонденціями. Шляхів атрибуції авторства багато. Для цього джерелознавство має в своєму арсеналі певні прийоми. Серед них – встановлення складу редакцій друкованих органів, співробітників та дописувачів періодичних видань. Оскільки архіви всіх без винятку газет, що видавалися в Україні у досліджуваний період, не збереглися, однак певна інформація зберіглася в архівах державних органів Центральної Ради, Гетьманату, ЗУНР і Директорії УНР, в особистих архівах політичних, державних діячів, колишніх членів редколегій, у мемуарах видавців і редакторів часописів та газет. Джерелом розшифрування псевдонімів і криптонімів можуть бути і некрологи окремих діячів, а також бібліографічні покажчики, монографії про науковців та публіцистів, спогади тощо.

За підрахунками Г. Рудого, в період Української революції 1917–1921 рр. видавалося 300 центральних, 577 губернських, 279 повітових газет, сукупний масив яких становить майже 34 тис. номерів (Рудий 2000, с. 21). А в них – тисячі статей під замаскованими іменами. Важко навіть уявити

обсяг україномовної продукції – газет, журналів, брошур, книг, які видавались представниками діаспори за межами України, починаючи з 1920-х років.

Отже, навіть оцей стислий фактичний матеріал, поданий нами вище, свідчить, що проблема атрибуції авторства дослідників Української революції 1917–1921 рр. є складовою частиною проблеми персоніфікації вітчизняної історії в цілому, має багато аспектів дослідження, в тому числі й історіографічний та ще більшою мірою джерелознавчий, і потребує подальшого ґрунтовного вивчення та узагальнення. Без сумніву, подальший прогрес у розв'язанні проблеми атрибуції авторства, тобто розкритті-авторизації псевдонімів і криптонімів, пов'язаний з успішним використанням матеріалів архівної України.

Значна частина матеріалів і документів про Українську революцію 1917–1921 рр. знаходиться за межами України, тому їх дослідження є проблематичним для українських істориків. Добрий початок у справі передання відповідних архівних фондів закладено у співробітництві між ЦДІА у Львові та Бібліотекою Народовою у Варшаві. Результативною є також співпраця київських науковців з дирекцією Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. З метою пошуку та повернення архівної спадщини в Україну створено низку міжурядових комісій, які безпосередньо займаються пошуком та поверненням культурних цінностей України. Нині з цього приводу ведуться переговори з Польщею, Угорщиною, США, Канадою, Францією. Безумовно, що повернення документальної спадщини вимагає значного фінансування, зокрема для оцифрування документів, створення якісних копій. На жаль, українські архіви не можуть організувати їх термінове та масове виготовлення, що значно затримує процес повернення документів.

Для українського народу отримання або повернення національної історико-культурної спадщини не є просто її переміщенням з однієї країни в іншу, а є підґрунтям до відродження національної історії, культури, мистецтва, духовності та подальшого їх розвитку.

Список джерел та літератури

- Архівна україніка у Великобританії: Попередній анований перелік матеріалів / Укладач: Джанет М. Хартлі. 1993. Київ-Лондон, 94 с.
- Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, фонд 57, спр.188.
- ДЕЙ, О. І., 1969, Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ, 559 с.
- Інвентарний опис особистого архіву Івана Калиновича, 1998. Львів, 204 с.
- Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1928 р., 1927. Львів-Київ, с. 114–119.
- КАПЕЛЮШНИЙ, В. П., 2001, Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Київ, 103 с.
- КАПЕЛЮШНИЙ, В., КОВАЛЬ, О., 2018, Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис. Монографія. Київ, 480 с.
- КРАВЧЕНКО, Б., 1990, Архівні матеріали з історії України в Канаді. Едмонтон, 39 с.
- КРЕСІН, О., 1997, «Україна»: українознавство і французьке культурне життя. Молода нація, № 6, с. 209–243.
- КУЛІНІЧ, М. Ю., 2015, Архівна україніка: історія повернення, типологія, джерельно-інформаційне значення (1991–2014 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київ, 16 с.
- КУЛІНІЧ, М. Ю., 2013, Повернені та передані в Україну архівні колекції особового походження, Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наук. конф. з міжнар. участю, 14 березня 2013 р., м. Київ, с. 95–98.
- КУЛІНІЧ, М. Ю., 2014, «Архивы без границ»: архивные фонды личного происхождения, переданные из Российской Федерации в Украину, Международный электронный научно-практический журнал «Перспективы науки и образования», № 2(8), с. 185–189.
- ЛЕЙХТЕНБЕРГСКИЙ, Г. Н., 1921, Воспоминания об «Украине» 1917–1918. Берлин, 52 с.
- Листування Михайла Грушевського, 2001. Т. 2. Київ-Нью-Йорк, 412 с.
- ОНИЩЕНКО, Н., 2014, Федір Коломийченко – редактор журналу «Шлях», Український інформаційний простір. Число 2. Київ, с. 368–372.

- ПАВЕЛЬЧИК-ДУРА, К., 2014, Інтерновані українці в Польщі в 1920-х роках (за документами Державного архіву у Пйотркові Трибунальському). Історичний архів. Вип. 13, с. 148–156.
- ПАЛІЄНКО, М. Г., 2008, Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 688 с.
- ПАЛІЄНКО, М., СРІБНЯК, І., 2018, Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53). Етнічна історія народів Європи, Київ, Вип. 54, с. 127–140.
- ПРИСЯЖНЮК, А. Й., 2002, Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.): дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 197 с.
- РЕЄНТ, О. П., 1999, У робітнях історичної науки. Київ, 352 с.
- РУБЛЬОВ, О. С., РЕЄНТ, О. П., 1999, Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 320 с.
- РУДИЙ, Г., 2000, Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр. Київ, 444 с.
- Список криптонімів та псевдонімів, 1999, Український Історик. Показчик змісту за роки 1963–1997. Т. XXXVI. Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен, с. 156–161.
- СРІБНЯК, І., 2017, Енциклопедія полону: Українська TUCHOLA. Київ-Париж, 156 с.
- ТЕТЕРІНА-БЛОХІНА, Д., 2011, Історія української політичної еміграції в славних іменах. Полтава-Мюнхен, Т. II, 414 с.
- Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліографічне видання, 2001. Київ, 816 с.
- Український музей у Празі. 1925–1948.: Опис фонду, 1996 / Упорядкування Р. Махаткової. Київ-Прага, 296 с.
- ЯБЛОНСЬКИЙ, В., 1996, Невідомий проект конституції України. Нова політика, № 1, с. 55–64.
- ЯБЛОНСЬКИЙ, В., 2001, Від влади п'ятох до диктатури одного: історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ, 160 с.

References

- Arkhivna ukrainika u Velykobrytaniyi: Poperedniy anotovanyy perelik materialiv / Ukladach: Dzhanet M. Khartli, 1993 [Archival Ukrainian in the UK: Preliminary Annotated List / Compiled by: Janet M. Hartley]. Kyiv-London, 94 s. [In Ukrainian].
- Viddil rukopysiv LNB im. V. Stefanyka NAN Ukrainy, fond 57, spr.188 [LNB Manuscripts Department. V. Stefanyk, NAS of Ukraine, fund 57, case188]. [In Ukrainian].
- DEY, O. I., 1969, Slovnyk ukrayins'kykh psevdonimiv ta kryptonimiv (XVI–XX st.) [DAY, O. I., 1969, Dictionary of Ukrainian aliases and kryptonims (XVI–XX centuries). Kyiv, 559 s. [In Ukrainian].
- Inventarnyi opys osobystoho arkhivu Ivana Kalynovycha, 1998 [Inventory description of Ivan Kalinovich's personal archive]. L'viv, 204 s. [In Ukrainian].
- Istorychnyy kalendar-al'manakh «Chervonoyi kalyny» na 1928 r., 1927 [The historical calendar-almanac of «Red viburnum» for 1928]. L'viv-Kyiv, s. 114–119. [In Ukrainian].
- KAPELIUSHNYI, V. P., 2001, Zamaskovani imena: psevdonimy i kryptonimy ta problema atrybutsiyi avtorstva v istoriohrafiiy ukrayins'kykh natsional'no-vyzvol'nykh zmahan' 1917–1921 rr. [Masked Names: Aliases and Kryptonites and the Problem of Attribution of Authorship in the Historiography of Ukrainian National Liberation Competitions of 1917–1921]. Kyiv, 103 s. [In Ukrainian].
- KAPELIUSHNYI, V., KOVAL, O., 2018, Nezlamna i neskorena: natsional'na elita v Ukrayins'kiy revolyutsiyi 1917–1921 rokiv. Istoriohrafichnyy narys. Monohrafiya [Unbroken and Disobedient: The National Elite in the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Historiographical sketch. Monograph]. Kyiv, 480 s. [In Ukrainian].
- KRAVCHENKO, B., 1990, Arkhivni materialy z istoriyi Ukrayiny v Kanadi [Archival Materials on the History of Ukraine in Canada]. Edmonton, 39 s. [In Ukrainian].
- KRESIN, O., 1997, «Ukrayina»: ukrayinoznavstvo i frantsuz'ke kul'turne zhyttya [«Ukraine»: Ukrainian Studies and French Cultural Life]. Moloda natsiya, № 6, s. 209–243. [In Ukrainian].
- KULINICH, M. YU., 2015, Arkhivna ukrayinika: istoriya povernennya, typolohiya, dzherel'no-informatsiyne znachennya (1991–2014 rr.) [Archival Ukrainics: history of return, typology, source-information value (1991–2014)]: avtoferat dysertatsiyi kandydata istorychnykh nauk, Kyiv, 16 s. [In Ukrainian].
- KULINICH, M. YU., 2013, Poverneni ta peredani v Ukrayinu arkhivni kolektsiyi osobovoho pokhodzhennya

- [Archival collections of personal origin]. Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan': problemy vzayemodiyi na suchasnomu etapi: materialy naukovoï konfkonferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu, 14 bereznya 2013 r., m. Kyiv, s. 95–98. [In Ukrainian].
- KULIUNICH, M. YU., 2014, «Arkhivy bez granits»: arkhivnyye fondy lichnogo proiskhozhdeniya, peredannyye iz Rossiyskoy Federatsii v Ukrainu [«Archives without borders»: archival funds of personal origin transferred from the Russian Federation to Ukraine]. Mezhdunarodnyy elektronnyy nauchno-prakticheskiy zhurnal «Perspektivy nauki i obrazovaniya», № 2(8), s. 185–189. [In Russian].
- LEYKHTENBERGSKIY, G. N., 1921, Vospominaniya ob «Ukraine» 1917–1918 [Memoirs about «Ukraine» 1917–1918]. Berlin, 52 s. [In Russian].
- Lystuvannia Mykhayla Hrushevs'koho [Correspondence of Michael Hrushevsky]. 2001, T. 2, Kyiv-New-York, 412 s. [In Ukrainian].
- ONYSHCHENKO, N., 2014, Fedir Kolomyychenko – redaktor zhurnalu «Shlyakh» [Fedor Kolomyichenko – editor of the journal Shlyakh]. Ukrayins'kyi informatsiynyi prostir, Chyso 2, Kyiv, s. 368–372. [In Ukrainian].
- PAVEL'CHYK-DURA, K., 2014, Internovani ukrayintsi v Pol'shchi v 1920-kh rokakh (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu u Pyotrskovi Trybunal's'komu) [Interned Ukrainians in Poland in the 1920s (According to the Documents of the State Archives in Piotrk Trybunalski)]. Istorychnyy arkhiv, Vyp. 13, s. 148–156. [In Ukrainian].
- PALIENKO, M. H., 2008, Arkhivni tsentry ukrayins'koyi emihratsii (stvorennya, funktsionuvannya, dolia dokumental'nykh kolektsii) [Archival Centers of Ukrainian Emigration (creation, functioning, fate of documentary collections)]. Kyiv, 688 s. [In Ukrainian].
- PALIENKO, M., SRIBNIAK, I., 2018, Informatsiino-dzherel'nyi potentsial arkhivnykh zbirk Natsional'noi ustanovy imeni Ossolins'kykh u Vrotslavi z istoriyi UNR (kolektsiya 22/53) [Information and Source Potential of the Archival Collections of the Ossolinsky National Institution in Wroclaw on UNR History (Collection 22/53)]. Etnichna istoriya narodiv Evropy, Kyiv, Vyp. 54, s. 127–140. [In Ukrainian].
- PRYSYAZHNIUK, A. Y., 2002, Konstytutsiynе budivnytstvo v Ukrayins'kii Narodniy Respublitsi doby Dyrektorii (lystopad 1918 – pochatok 1921 rr.) [Constitutional Construction in the Ukrainian People's Republic of the Age of the Directory (November 1918 – beginning of 1921)]: dysertatsiya kandydata yurydychnykh nauk, Kharkiv, 197 s. [In Ukrainian].
- REYENT, O. P., 1999, U robitnyakh istorychnoyi nauky [In the Works of Historical Science]. Kyiv, 352 s. [In Ukrainian].
- RUBL'OV, O. S., REYENT, O. P., 1999, Ukrayins'ki vyzvol'ni zmahannya 1917–1921 rr. [Ukrainian Liberation Competitions of 1917–1921]. Kyiv, 320 s. [In Ukrainian].
- RUDYY, H., 2000, Hazetna periodyka – dzherelo vyvchennya problem ukrayins'koyi kul'tury 1917–1920 rr. [Newspaper Periodicals – a Source for Studying Problems of Ukrainian Culture 1917–1920]. Kyiv, 444 s. [In Ukrainian].
- Spysok kryptonimiv ta psevdonimiv, 1999 [List of Kryptonims and Aliases]. Ukrayins'kyi Istoryk, Pokazhchyk zmistu za roky 1963–1997, T. XXXVI, New-York-Toronto-Kyiv-Lviv-Myunkhen, s. 156–161. [In Ukrainian].
- SRIBNIAK, I., 2017, Entsyklopediya polonu: Ukrayins'ka TUCHOLA [Encyclopedia of Captivity: Ukrainian TUCHOLA]. Kyiv-Paryzh, 156 s. [In Ukrainian].
- TETERINA-BLOKHINA, D., 2011, Istoriya ukrayins'koyi politychnoyi emihratsiyi v slavykh imenakh [History of Ukrainian political emigration in glorious names]. Poltava-Myunkhen, T. II, 414 s. [In Ukrainian].
- Ukrayins'ka revolyutsiya i derzhavnist' (1917–1920 rr.) [Ukrainian Revolution and Statehood (1917–1920)]. Naukovo-bibliohrafichne vydannya, 2001, Kyiv, 816 s. [In Ukrainian].
- Ukrayins'kyy muzey u Prazi. 1925–1948.: Opys fondu, 1996 [Ukrainian Museum in Prague. 1925–1948: Description of the Fund] / Uporyadkuvannia R. Makhatkovoyi, Kyiv-Praha, 296 s. [In Ukrainian].
- YABLONS'KYI, V., 1996, Nevidomyi proekt konstytutsiyi Ukrayiny [The Unknown Draft of the Constitution of Ukraine]. Nova polityka, № 1, s. 55–64. [In Ukrainian].
- YABLONS'KYI, V., 2001, Vid vlyady p'yat'okh do dyktatury odnogo: istoryko-politychnyy analiz Dyrektorii UNR [From the Power of Five to the Dictatorship of One: A Historical and Political Analysis of the UNR Directory]. Kyiv, 160 s. [In Ukrainian].

Архівна україніка та проблема атрибуції авторства дослідників історії Української революції 1917–1921 рр.

В статті досліджується проблема персоніфікації історіографії Української революції 1917–1921 рр., наголошується, що дослідницька робота складається з комплексу пошуків і ґрунтовне дослідження архівної україніки за межами України сприятиме активізації процесу атрибуції авторства дослідників революційної доби через розкриття їх псевдонімів і криптонімів.

Наголошується, що досліджуючи різні аспекти історіографії Української революції 1917–1921 рр., що вимагає охоплення та залучення до аналізу численних публікацій з періодичних та книжкових видань, дослідники постійно зустрічаються з анонімними, псевдонімними та криптонімними друкованими і рукописними працями, розшифрування яких потребує багато часу, зусиль і пошуків. Акцентовано увагу, що однією з найскладніших проблем в справі атрибуції авторства є встановлення справжнього прізвища серед кількох авторів-претендентів, коли треба здійснити комплекс заходів: ознайомитись з біохронікою авторів-претендентів, з'ясувати детальніше коло наукових інтересів цих авторів за аналізом інших їх публікацій, визначити місце та рік видання, видавництво чи друкований орган, де вийшла та чи інша публікація, нарешті зіставити ці факти для отримання відповідного результату. Зроблено висновок, що проблема атрибуції авторства дослідників Української революції 1917–1921 рр. є складовою частиною проблеми персоніфікації вітчизняної історії в цілому, має багато аспектів дослідження і потребує подальшого ґрунтовного вивчення та узагальнення. Автор переконаний, що подальший прогрес у розв'язанні проблеми атрибуції авторства, тобто розкритті та авторизації псевдонімів і криптонімів, пов'язаний з успішним використанням матеріалів архівної україніки.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., архівна україніка, українська еміґрація, псевдоніми, криптоніми, атрибуція авторства.

Kapeliushnyi Valerii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine, Chair of the Department of Ethnology and Local Lore of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Капелюшний Валерій, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3552-3675>

Received: 30-03-2020

Advance Access Published: May, 2020

**СТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СУМСЬКОГО
ПАРТИЗАНСЬКОГО З'ЄДНАННЯ:
ДІЯЛЬНІСТЬ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ
(СЕРПЕНЬ 1941 р. – ЛЮТИЙ 1942 р.)**

Олексій Вербовий

**CREATION AND FORMATION OF SUMY GUERRILLA UNION:
ACTIVITY OF PUTIVL GUERRILLA GROUP
(AUGUST 1941 – FEBRUARY 1942)**

Olexij Verbovyj

The article analyzes the first period of the activity of the Sumy partisan association in the period of the existence of the Putivl partisan detachment and partisan detachments of some regions of the Sumy region. The main tendencies of forming partisan detachments in the Sumy region are determined. On an example of the Putivl partisan detachment the process of training, staffing and selection of leadership, material and technical support for the underground partisan resistance movement is reflected. The reasons for failures at the initial stage of activity are determined. The activity of individual partisan detachments that operated from the beginning of the temporary Nazi occupation as separate combat units was investigated, and subsequently they became as a part of the Putivl combined partisan detachment (Sumy partisan association): the Putivl partisan detachment under the command of S. A. Kovpak, the Putivl partisan detachment of S. V. Rudnev, Glukhiv Partisan Detachment of P. L. Kulbaka, Shalyginsky (Kholopkovsky) Partisan Detachment of A. Ya. Saganyuk, Kharkiv Partisan Detachment of M. Y. Vorontsov, Krolevetsky guerrilla group of V. M. Kudryavskyy, Konotop guerrilla unit of V. P. Kochemazov and others. The system of relations between partisan detachments and their command structure with the command of the Putivl combined partisan detachment was determined. The evolution of the structural system of the Putivl combined partisan detachment and its dependence on combat conditions is shown. The battle line of the partisan detachment under the command of Kovpak – Rudnev during August 1941 – February 1942 was investigated. The military conflicts with the Nazi occupation forces and the methods of confrontation of partisan units, intelligence, sabotage, politico-propaganda activity of the Putivl combined partisan detachment (Sumy partisan Association) at the initial stage of its activity is analyzed.

Keywords: The World War II, Ukraine during World War II, partisan resistance movement, Sumy partisan union, Putivl partisan detachment.

Постановка проблеми визначається тим, що історія України в роки Другої світової війни залишається і до сьогодні однією із найбільш дискусійних і потребує неупередженого та всебічного вивчення. Її одним із її складових питань є радянський партизанський рух опору. Численні ідеологічні штампи та стереотипи, які були притаманні радянській історіографії, нині потрапляють під жорстку критику як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. І базовим є завдання неупередженого аналізу на широкій джерельній базі бойової діяльності та особливостей функціонування окремих партизанських з'єднань і загонів.

Особливе місце у переліку партизанських формувань займає Путивльський партизанський загін – Путивльський об'єднаний партизанський загін – Сумське партизанське з'єднання – 1-а Українська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. Досить успішна бойова

історія, унікальні рейди по окупованих нацистами територіях, взаємовідносини з мирним населенням тощо, привертають увагу дослідників. І одним із вагомих факторів, що потребують належного вивчення, є проблематика створення та формування з'єднання під командуванням Ковпака – Руднева – Базими.

Аналіз актуальних досліджень свідчить про значну зацікавленість історією Сумського партизанського з'єднання у науковому середовищі. Широкий пласт документів, що зберігаються у фондах центральних, обласних та галузевих архівів, а також публікації мемуарів, спогадів та щоденників його командирів та бійців: С. А. Ковпака (Ковпак 1979, 287 с.; Ковпак 1964, 219 с. та ін.), С. В. Руднева (Руднев 1960, 84 с.), Г. Я. Базими (Базима 1959, 367 с. та ін.), П. П. Вершигори (Вершигора 1961, 178 с.; Вершигора 1990, 699 с.), П. Є. Брайка (Брайко & Калиненко 1971, 351 с.), В. О. Войцеховича (Войцехович 1982, 256 с.), І. І. Бережного (Бережной 1976, 416 с.), С. П. Тутученка (Тутученко 1986, 214 с. та ін.), І. О. Хитриченка (Хитриченко 1990, 304 с.), Д. І. Бакрадзе (Бакрадзе 1968, 503 с. та ін.) та ін., надають можливість для всебічного та ґрунтовного аналізу діяльності Сумського партизанського з'єднання. Однак, на сучасному етапі існує значний попит суспільства на неупереджені відповіді на актуальні питання Другої світової війни. Нині без ідеологічної цензури і виключень публікуються нові добірки та огляди джерел (Лисенко 2001, с. 79–93; Лозицький 2010, 670 с.; Власенко 2014, с. 79–88 та ін.), було підготовлено загальні праці з історії партизанського руху (Чайковський 1994, 255 с.; Лозицький та ін. 2001, 319 с.; Кентій & Лозицький 2005, 408 с.; Кентій & Лозицький 2010, 80 с.; Кентій & Лозицький 2011, с. 512–541); переглянуто раніше усталені та проаналізовано малодосліджені питання, як-то: чисельність особового складу радянських партизанських загонів і з'єднань (Коваль 1999, 335 с.; Лозицький 2011, с. 152–171 та ін.); методи боротьби партизанських формувань та їхня ефективність (Дученко 2009, 176 с.; Вронська 2010, с. 185–201 та ін.); діяльність окремих партизанських підрозділів (Білоус 2013, с. 325–328; Дахненко 2013, 192 с.; Власенко 2015, с. 69–79 та ін.); увічнення пам'яті учасників партизанського руху (Денисенко 2011, с. 136–142; Капась 2016, 208 с. та ін.) тощо. Поруч із цим, залишається низка питань, які потребують додаткових досліджень. Серед них і бойова діяльність Путивльського партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака – С. В. Руднева.

Завданнями даної статті є аналіз проблеми створення Путивльського партизанського загону, приєднання інших партизанських загонів, формування Путивльського об'єднаного партизанського загону – Сумського партизанського з'єднання, його бойової діяльності на початковому етапі.

Діяльність партизанських загонів Сумської області в роки Другої світової війни, організаційно оформлених в єдину бойову одиницю Сумське партизанське з'єднання, охоплює період із серпня 1941 р. до листопада 1944 р. Це партизанське формування пройшло декілька періодів у своєму розвитку: Путивльський партизанський загін – Путивльський об'єднаний партизанський загін, група / з'єднання партизанських загонів Сумської області – 1-а Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. Перший період, який пов'язаний зі створенням і формуванням Сумського партизанського з'єднання, окреслюється серпнем 1941 р. – лютим 1942 р. Початкова дата пов'язана з формуванням особового складу та матеріальної бази Путивльського партизанського загону, а кінцева – зі створенням Путивльського об'єднаного партизанського загону. Цей проміжок часу умовно можна поділити на окремі етапи. Перший – створення партизанського загону, починаючи із закладання продовольчих і матеріальних баз у навколишніх лісах та підбору й підготовки особового складу, й завершуючи переходом партизанів у підпілля 10 вересня 1941 р. у зв'язку з нацистською окупацією Путивльського району. Другий етап, організаційний, – від 10 вересня до 17 жовтня – пов'язаний з налагодженням діяльності партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака, спробами встановити зв'язок із партизанами сусідніх районів. Третій етап характеризується об'єднувачими процесами, починаючи з об'єднання партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева (наказ про об'єднання датується 18 жовтня 1941 р.) і завершуючи

приєднанням партизанських загонів Конотопського, Глухівського, Шалигінського, Кролевецького і Середино-Будського районів Сумської області та створенням Путивльського об'єднаного партизанського загону (лютий 1942 р.).

Відправною точкою для організації партизанського руху опору на території Сумської області, як і в Україні та Радянському Союзі загалом, можна вважати постанову Політбюро ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», яка стала доповненням директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. Згідно з нею, поруч із загальними настановами на кшталт «створити нестерпні умови для німецьких інтервентів», давались практичні вказівки партійному та радянському керівництву на місцях «для забезпечення широкого розвитку партизанського руху в тилу противника». Зокрема, у вже захоплені німецькими військами райони передбачалося направляти «найбільш стійких керівних партійних, радянських і комсомольських працівників, а також відданих радянській владі безпартійних товаришів» (підготовлені та законспіровані групи по 2–3–5 чоловік). У районах, які перебували під загрозою окупації, партизанський і підпільний рух опору повинні були організовувати керівники місцевих партійних організацій. Партизанські загони та підпільні групи мали забезпечуватись зброєю, боєприпасами, грошима та цінностями, для чого завчасно мали в надійних місцях закопати та заховати необхідні запаси. Передбачалося завчасно налагодити зв'язок партизанських загонів з радянськими територіями, для чого їх повинні були забезпечити радіоапаратами, використовувати ходаків, тайнопис і т. п.

На території Сумської області дана підготовка тривала впродовж липня – серпня 1941 р. У районах створювалися партизанські групи, закладалась матеріальна, продовольча база для подальшої їх діяльності в умовах тимчасової окупації. Організація цієї роботи покладалася на радянське та партійне районне керівництво. Так, у Путивльському районі, який став одним із осередків зародження та розвитку радянського партизанського руху опору на території України в роки Другої світової війни, дану підготовчу роботу очолив голова Путивльського міського виконавчого комітету С. А. Ковпак.

Впродовж двох місяців у Спадщанському (7 км на північний захід від Путивля) та Монастирському (22 км на південний схід від Путивля) лісах були закладені та замасковані продовольчі і матеріальні бази. За спогадами С. А. Ковпака, було заготовлено 5 т яловичини, 4 т варення, 1 т ковбаси, 0,5 т сала, 200 кг сухих овочів, 1,5 т цукру і цукерок, 100 кг макаронних виробів, 1,5 т різних круп, 1 т бензину та нафти, 300 шт. кишенькових ножів, 150 м гумової трубки для дихання під водою, 10 ящиків махорки, 5 ящиків сірників, 500 пар білизни, 100 шт. теплих піджаків, 75 шт. маскувальних халатів. Загальна сума продовольства та майна, закладеного в партизанські бази, складала, за його підрахунками, 221 200 крб. за довоєнними цінами (Лозицький та ін. 2010, с. 25–26). В той же час, забезпечити партизанів зброєю та боєприпасами, що було найголовнішим для ведення партизанської боротьби не вдалося. У наявності було лише 750 кг амоналу, взятого у каменоломні (Лозицький та ін. 2010, с. 26). Не мав С. А. Ковпак також і рації, а звернення до Наркомату внутрішніх справ УРСР щодо її отримання у вересні 1941 р. було безрезультатним. І лише в квітні 1942 р., перебуваючи у Брянських лісах, Путивльський партизанський загін отримав довгоочікувану рацію для регулярного зв'язку з радянським тилом (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 64–65).

Попри конспірацію, обмежену кількість «посвячених» в таємницю підготовки до підпільної діяльності та партизанської боротьби, все ж, переважна більшість проведених радянською владою організаційних заходів, у перші тижні окупації була провалена. Йдеться, передусім, про величезні людські втрати серед сформованого нашвидкуруч, непідготовленого в професійному розумінні, позбавленого матеріальних ресурсів та незабезпеченого зв'язком підпілля. Не слід забувати й людський фактор, що проявився, з одного боку, невмінням місцевих радянських і партійних керівників очолити процес формування партизанських загонів і підпільних груп, а з іншого – втечею окремих діячів у радянський тил, або ж переходом на бік окупаційної влади. Так, невдалою виявилася спроба організувати діяльність винищувального батальйону

в м. Путивль, створеного командиром С. В. Руднєвим за дорученням Путивльського районного комітету КП(б)У – частина особового складу батальйону потрапила в полон до німців під час окупації міста.

Партизани, які перед вступом німців передислокувалися до навколишніх лісів й таким чином убезпечили себе від викриття в перші дні окупації, також зіштовхнулося з низкою проблем. Як згадував С. А. Ковпак, закладена путивлянами під його керівництвом база в Монастирському лісі була, після її передачі командиром майбутнього партизанського загону Р. Черняку із с. Нова Слобода, розграбована (Лозицький та ін. 2010, с. 26). Це призвело до величезних продовольчих труднощів у перші дні окупації для партизанського загону під командуванням С. В. Руднєва. Відчутною була також і фактична відсутність роз'яснювальної роботи серед місцевого населення, яке лишалося на окупованій німцями території і на підтримку котрого мали розраховувати партизани.

Як наслідок, на момент вступу німців до Путивльського району, дієвими залишилися всього два партизанські загони під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднєва. Частина загону С. А. Ковпака в кількості 9 чоловік перебралася до Спадщанського лісу 6 вересня 1941 р., сам же командир із найближчим оточенням та з 40 бійцями диверсійної групи, яка прибула в Путивль із Харкова 7 вересня й направлялася в німецький тил, залишався у місті до 10 вересня, коли до міста вступили підрозділи Вермахту. Саме ця дата, пов'язана з початком окупації м. Путивль і виходом командування загону в ліс, вважається початком організаційного періоду Путивльського партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака, хоча приєднатись до своїх партизанів він зміг лише 21 вересня.

22 вересня 1941 р. з'явився наказ № 1 по Путивльському партизанському загону, згідно з яким до його складу зараховувалось 9 бійців Путивльської групи, 4 бійця-білоруса із диверсійної групи, що прибула з Харкова (решта під час відступу з Путивля розсіялась), 28 чоловік – солдати 6-ї повітрянодесантної бригади, які потрапили в оточення й приєдналися до партизанів зі своєю зброєю та боєприпасами (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 1–2). Таким чином, особовий склад загону, разом із командиром С. А. Ковпаком, налічував 42 чоловіка. Начальником штабу загону було призначено М. М. Курса (мінер-підричник із білоруської групи диверсантів); помічником з постачання – О. І. Коренєва (колишній директор Путивльської інкубаторної станції, який займався закладанням партизанських баз напередодні окупації) та його помічниками – путивлян І. О. Войника, Ф. С. Мерзлякова, П. І. Дем'яненка. Також виокремлювалися група розвідників з путивлян В. Ф. Попова (начальник), Г. С. Бородіна і В. Л. Рижкова та група мінерів з білорусів-диверсантів Г. А. Юхновця (старший групи), В. М. Островського і В. В. Терехова. Група військовослужбовців розбивалась на дві частини під командуванням П. Н. Васильєва та Ф. А. Карпенка. Також наказом визначалося місце дислокації загону, ставилися завдання бойовим групам тощо.

26 вересня 1941 р. до Путивльського партизанського загону була зарахована група відповідальних працівників Конотопського району в кількості 5 осіб, серед яких і голова районного виконавчого комітету Ф. Є. Канавець та районний прокурор В. П. Кочемазов. Вони, з приходом німецьких військ відступили до лісу, однак не маючи своїх баз, змушені були перейти в Спадщанський ліс (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 3). У грудні 1941 р. ними було сформовано Конотопський партизанський загін.

Основним завданням Путивльського партизанського загону в цей період була диверсійна діяльність. Партизани мінували дороги на шляху руху німецької техніки (Кролевець–Конотоп, Путивль–Глухів, Путивль–Рильськ), а коли запас вибухівки закінчився, знешкоджували міни на замінованих відступаючими частинами Червоної армії полях і використовували їх проти німців. 29 вересня 1941 р. відбулася перша сутичка з німцями під час влаштованої партизанами засідки у с. Сафонівка з метою знищення машини, яка прибула з Путивля для продуктивних заготівель (було поранено двоє німців) (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 4). 4 жовтня на встановлених у лісі біля хутора Коцури мінах підірвалося дві легкові машини із штабними

працівниками, в результаті чого загинуло 6 німців, з яких два генерали і один ад'ютант (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 6). Загалом же за період з 20 вересня до 15 жовтня 1941 р. на мінах, встановлених мінерами загону на шляхах Путивль–Глухів та Путивль–Рильськ, було підірвано 10 вантажних автомобілів з боєприпасами та живою силою противника. З підірваних машин було взято, в якості трофеїв, 10 тис. патронів та інше військове майно (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 7).

В той же час, у ході розвідки нових районів мостів та доріг для територіального розширення диверсійної діяльності, було встановлено зв'язок із загонами інших районів, зокрема Глухівського і Шалигінського. Так, Глухівський партизанський загін під командуванням П. Л. Кульбаки був створений 27 серпня 1941 р. (наказом № 1 призначалося командування, а наказ № 2 визначав особовий склад загону в кількості 52 осіб) і вів диверсійну діяльність у районі своєї дислокації впродовж вересня–листопада 1941 р. – до виходу 22 листопада в Брянські ліси у зв'язку з наступом німецьких сил (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 191, арк. 2, 8). Шалигінський (до 22 жовтня 1941 р. – Холопковський) партизанський загін під командуванням А. Я. Саганюка також був створений 27 серпня 1941 р. (наказом № 1 призначалося командування, а наказ № 2 визначав особовий склад загону в кількості 31 особи) й дислокувався на території Шалигінського району (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 219, арк. 2–2зв.).

На середину жовтня 1941 р., з просуванням фронту на схід і поглибленням німецького тилу, постало питання про необхідність об'єднання загонів не лише для ведення диверсійної та бойової діяльності, а й для забезпечення опору наступаючим ворожим військам. Першими на зближення пішли загоны С. А. Ковпака і С. В. Руднева. 18 жовтня відбулася зустріч цих командирів у Спадщанському лісі, на якій було прийнято рішення про об'єднання двох бойових партизанських одиниць у Путивльський партизанський загін.

До об'єднання партизанський загін, очолюваний колишнім командиром диверсійного батальйону С. В. Рудневим, дислокувався у Монастирському лісі. Напередодні вступу німців, 6 вересня 1941 р., за розпорядженням Путивльського районного комітету КП(б)У, командир С. В. Руднев із 24 бійцями виїхали в м. Суми на курси диверсантів-підривників, де перебували до 11 вересня. Перейшовши 12 вересня лінію фронту біля с. Тьоткіно Глушковського району Курської області, загін розмістився біля с. Нова Слобода Путивльського району. У зв'язку з діями фронту в цій місцевості, основним завданням партизанів аж до 10 жовтня 1941 р. було проведення активної розвідки в районі їх дислокації. Розвідувальні дані надавалися частинам зведеного загону особливого призначення Харківського воєнного округу під командуванням генерал-майора О. С. Чеснова, які розташовувалися на лівому березі річки Сейм у районі с. Тьоткіно, а також наступаючим частинам у районі с. Шалигіно. Після відступу фронту С. В. Руднев почав активний пошук зв'язку з партизанами-ковпаківцями.

Отже, наказом № 11 по Путивльському партизанському загону від 18 вересня 1941 р. Путивльські загоны об'єднувалися в один загін під керівництвом: командир С. А. Ковпак, комісар С. В. Руднев і начальник штабу Г. Я. Базима (його помічником було залишено М. М. Курса) (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 7–9). Саме в такому командному складі вони діяли до загибелі С. В. Руднева у серпні 1943 р. під час Карпатського рейду. Внаслідок об'єднання загін поповнився 21 партизаном із загону С. В. Руднева і налічував 57 чоловік (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 5; спр. 8, арк. 7). Також у Спадщанський ліс прибув Харківський партизанський загін під командуванням М. Й. Воронцова у кількості 27 чоловік.

Започаткований 18 вересня 1941 р. об'єднавчий процес продовжувався до лютого 1942 р., коли було створено Путивльський об'єднаний партизанський загін. Уже 22 вересня 1941 р. наказом № 22 «з метою більш ефективних бойових дій з противником» до Путивльського партизанського загону приєдналися ще два загоны під командуванням С. Ф. Кириленка та М. Й. Воронцова. Відтепер весь партизанський загін розбивався на 8 оперативних груп: перші п'ять груп склали партизани загонів С. А. Ковпака та С. В. Руднева; 6-у групу – загін під командуванням С. Ф. Кириленка, діяльність якого розпочалась ще 6 вересня 1941 р.; 7-а й 8-а

групи входили до складу Харківського партизанського загону під командуванням М. Й. Воронцова, який зберігав самостійність (вибув у повному складі 7 листопада 1941 р.) (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 13–15; спр. 11, арк. 1–5).

Вже 19 жовтня 1941 р. у Спадщанському лісі відбувся перший бій путивльських партизанів з німецькими частинами, в результаті якого було підірвано на міні один ворожий танк, а інший захоплено та поставлено на озброєння загону. В цей час у своєму розпорядженні загін мав лише ручний кулемет, 6 автоматів, 49 гвинтівок (Лозицький та ін. 2001, с. 50). Чергова спроба наступу німців на Спадщанський ліс 20 жовтня, організована в двох напрямках у складі п'яти танків, однієї танкетки та 14 автомашин, також закінчилась невдачею (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 11).

Наступний бій з наступаючими силами німців, які суттєво переважали по кількісному і якісному складу, відбувся 1 грудня 1941 р. Партизанський загін був оточений у Спадщанському лісі, в навколишніх селах виставлені заслони. Німецькі сили нараховували понад тисячу чоловік з частин СС та поліції районних гарнізонів; на їх озброєнні були ручні та станкові кулемети, автомати, великокаліберні кулемети, міномети і гармати. Партизанів нараховувалось 73 чоловіка і на їх озброєнні перебували гвинтівки, кулемети та автомати, а також батальйонний міномет. Велике значення, передусім психологічне, відіграв танк, захоплений партизанами в бою 19 жовтня. Бій тривав впродовж дня (з 8.30 до 17.00) і завершився відступом німецьких сил. У цьому бою були захоплені трофеї: 2 ручних та 1 станковий кулемети, 6 гвинтівок. Зазнав Путивльський партизанський загін і перших втрат в особовому складі: 3 бійця було вбито, 1 – поранений (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 9–10).

Підвівши підсумки бою та підрахувавши свої запаси в озброєнні й боєприпасах, командування загону прийняло рішення вийти в рейд у Хінельські ліси, що й було зроблено в ніч на 2 грудня 1941 р. Вже 6 грудня путивльські партизани прибули в район Хінельських лісів і розташувалися в с. Хвощевка Севського району Орловської області. Впродовж 8–28 грудня Путивльський партизанський загін перебував у Хінельських лісах, де здійснив низку бойових операцій у навколишніх селах з розгрому поліції, в результаті яких поповнив свої продовольчі запаси та забезпечив себе обмундируванням, озброєнням і боєприпасами, гужовим транспортом.

Час від часу Путивльський партизанський загін здійснював марші в прилеглі райони Сумської області. Так, у ніч на 19 грудня 1941 р. було проведено операцію з очищення від поліції с. Марчихина Буда Ямпільського району. В ніч на 25 грудня спільно з Есманським партизанським загonom, що дислокувався в цей час у Брянських лісах, було проведено операцію з розгрому комендатури та поліції в районному центрі Есмань, у результаті якої вбито 9 німців та 11 поліцаїв, захоплено 6 коней, знищено вузол зв'язку (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 38).

Також було проведено роботу з організаційного формування Севського партизанського загону – під керівництвом Путивльського партизанського загону були зібрані в оперативну групу окремі бійці, які розійшлися по домівках, та командний склад Севського загону і на 27 грудня їхня кількість досягла 33 чоловік. Їх було забезпечено боєприпасами і зброєю та залишено для продовження бойової діяльності в Хінельських лісах як самостійну бойову одиницю (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 39).

28 грудня 1941 р. командування Путивльського партизанського загону прийняло рішення про передислокацію із зони Хінельських лісів назад у Путивльський район. Рухаючись по Сумській області, загін постійно проводив бойові операції в населених пунктах та здійснив диверсії на ворожих комунікаціях. 2 січня 1942 р. Путивльський партизанський загін зупинився в с. Комарівка Ямпільського району. Далі пунктами його дислокації стали хут. Гута Глухівського району (9 січня), хут. Кагань (12 січня) та с. Бруски (16–17 січня) Путивльського району. Від 19 січня й до кінця місяця штаб загону путивльських партизан перебував у хут. Гута Глухівського району, до 14 лютого – в хут. Новоселиця того ж району, а з 15 лютого – у с. Воргол Путивльського району.

Як бачимо, на кінець 1941 р. диверсійна діяльність партизанських загонів Сумської області активізувалася, що в свою чергу викликало серйозний збройний тиск німців та необхідність

бойового спротиву їм. Така ситуація спонукала до об'єднання самостійних партизанських формувань для спільних дій на окупованій території. 27 січня 1942 р. наказом № 51 по Глухівському партизанському загону було прийнято рішення: «В зв'язку з тим, що в підпіллі в даний час – зимовий період і маленьким загonom діяти в тилу противника немає можливості, скрізь встановлена охорона із поліцейських, озброєних, скрізь чинять спротив, а тому об'єднатися з Путивльським партизанським загonom ... на чолі з командиром загону Ковпаком і командиром Рудневим. Діяти самостійно, але під командування Ковпака, з умовою в будь-який час мати право відділитися у самостійний загін» (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 191, арк. 11зв). Наказом № 68 по Путивльському партизанському загону від 29 січня 1942 р., Путивльський партизанський загін об'єднувався із Глухівським партизанським загonom під командуванням П. Л. Кульбаки у складі 24 чоловік. Доцільність цього визначалась тим, що «назрів момент боротьби з німецьким фашизмом в окупованому ним тилу великими силами». Об'єднання здійснювалось на добровільних засадах, командування Глухівського загону залишалось в колишньому стані, загін перейменовувався на оперативну групу № 7 та мав проводити свою оперативну роботу під загальним керівництвом командування Путивльського партизанського загону (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 58).

Було налагоджено зв'язок із Шалигінським партизанським загonom. В результаті перемовин, 31 січня 1942 р. наказом № 28 по Шалигінському партизанському загону було прийнято рішення «з'єднатися з Путивльським загonom для спільної роботи» (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 219, арк. 22). Відповідно, наказом № 70 по Путивльському партизанському загону від 1 лютого 1942 р., з метою «ефективної боротьби з німецьким фашизмом», Путивльський партизанський загін об'єднувався із Шалигінським партизанським загonom під командуванням А. Я. Саганюка у складі 13 чоловік. Умови об'єднання були такими ж, як і з Глухівським загonom (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 63). Більш детально механізм взаємодії викладений у наказі по Шалигінському партизанському загону № 29 від 1 лютого 1942 р.: «На основі узгодженості з командуванням Путивльського загону як провідного в роботі партизанських загонів, що об'єдналися для спільної роботи і боротьби з фашистськими окупантами та їх прислугниками, є необхідним наступне: а) юридично загін існує і ставить перед собою завдання – зростання особового складу; б) фактично загін іменувати групою № 8 зведеного загону і виконувати всі розпорядження командування Путивльського загону в усьому житті та роботі загону на період спільної роботи загонів» (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 219, арк. 22зв–23).

Наказом № 82 від 22 лютого 1942 р. при Путивльському партизанському загоні організовувалась оперативна група № 12 із представників прибулого Кролевецького партизанського загону під командуванням В. М. Кудрявського, до якої також вливались і представники Середино-Будського партизанського загону під командуванням Г. С. Іванька та П. С. Дорошенка (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 99).

З часом, ці загони (оперативні групи), як і основний склад Путивльського партизанського загону, продовжували поповнюватися. Наприклад, Глухівський загін (оперативна група № 7) в період з 11 по 18 лютого 1942 р. поповнився на 66 чоловік, Шалигінський загін (оперативна група № 8) – з 11 по 13 лютого на 27 чоловік (ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 78–79, 83, 86, 92).

Внаслідок об'єднавчих процесів на початку лютого 1942 р. на базі Путивльського партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака, С. В. Руднева та Г. Я. Базими було створено Путивльський об'єднаний партизанський загін (вперше цю назву використали в наказі № 71 від 4 лютого 1942 р.). До його складу увійшло 7 окремих бойових одиниць: Путивльський партизанський загін (командир С. А. Ковпак, комісар С. В. Руднев, начальник штабу Г. Я. Бази́ма); 1-й Глухівський партизанський загін (командир П. Л. Кульбака, комісари О. П. Білявський, П. Г. Шульга, Г. І. Ковальов, начальник штабу І. Є. Лисиця); 2-й Глухівський партизанський загін (командири І. С. Чайка, І. В. Чубун, комісар І. Д. Клещенко); Шалигінський партизанський загін (командир А. Я. Саганюк, комісар Ф. Д. Матющенко, начальник штабу Ф. С. Фесенко); Шалигінський партизанський загін ім. В. І. Леніна (командир М. І. Ганзін, комісар К. О. Наливайко,

начальник штабу С. Г. Максимов); Кролевецький партизанський загін (командир В. М. Кудрявський, комісар І. Г. Токар, начальник штабу П. О. Брайко); Конотопський партизанський загін (командир В. П. Кочемазов, комісар Ф. Є. Канавець, начальник штабу Є. І. Байдін).

Таким чином, перший період діяльності Сумського партизанського з'єднання характеризується створенням та формуванням самостійних партизанських загонів окремих районів Сумської області, провідне місце серед яких займав Путивльський загін під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднева. Його організаційне оформлення та діяльність на території Сумської області та в Хінельських лісах впродовж вересня 1941 р. – січня 1942 р. спонукали до створення на його базі єдиної бойової одиниці. Розпочавшись у жовтні 1941 р. об'єднавчий процес завершився в лютому 1942 р. створенням Путивльського об'єднаного партизанського загону (пізніше оформленого як Сумське партизанське з'єднання) – одного із провідних партизанських формувань України, що діяли на окупованій території в період Другої світової війни.

Список джерел та літератури

- БАЗИМА, Г. Я., 1959, Слідами великого рейду. Спогади партизана, [начальника штабу партизанського з'єднання С. А. Ковпака]. Київ: Молодь.
- БАКРАДЗЕ, Д. І., 1968, Кров'ю героїв. (Спогади Героя Радянського Союзу, учасника Карпатського рейду партизанського з'єднання ім. Ковпака), Київ: Дніпро.
- БЕРЕЖНОЙ, И. И., 1976, Два рейда. Воспоминания партизанского командира, Горький: Волго-Вятское книжное издательство.
- БІЛОУС, О. П., 2013, Початок бойової діяльності та перші бойові рейди Сумського партизанського з'єднання в 1941–1942 рр., Гуржіївські історичні читання, 6, 325–328.
- БРАЙКО, П. Е., КАЛИНЕНКО, О. С., 1971, Внимание, Ковпак! [Документальная повесть]. Москва: Издательство ДОСААФ.
- ВЕРШИГОРА, П. П., 1961, Переправа. Невигадані історії, Київ: Обласне книжково-газетне видавництво.
- ВЕРШИГОРА, П. П., 1990, Люди с чистой совестью, Киев: Политиздат Украины.
- ВЛАСЕНКО, С. І., 2014, Степовий рейд з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів (за документами ЦДАГО України), Сумський історико-архівний журнал, XXII, с. 79–88.
- ВЛАСЕНКО, С. І., 2015, Радянський партизанський рух опору в період звільнення території України та країн Центральної і Південно-Східної Європи (1943–1945 рр.), Архіви України, 3, с. 69–79.
- ВОЙЦЕХОВИЧ, В. О., 1982, Партизани ідуть на захід, Київ: Політвидав України.
- ВРОНСЬКА, Т. В., 2010, Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України, Сторінки воєнної історії України: збірник наукових праць, 13, с. 185–201.
- ДАХНЕНКО, М. В., 2013, Життя та діяльність С. А. Ковпака (1887–1967 рр.): дис. ... канд. іст. наук, Київ.
- ДЕНИСЕНКО, Г., 2011, Увічнення партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. в пам'ятках, Краєзнавство, 4, с. 136–142.
- ДУЧЕНКО, Ю. М., 2009, Розвиток форм і способів антифашистської боротьби на території України в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук, Львів.
- КАПАСЬ, І. А., 2016, Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимізація, меморіалізація (1941–1953 рр.): монографія, Київ: К. І. С.
- КЕНТІЙ, А. В., ЛОЗИЦЬКИЙ, В. С., 2005, Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух в тилу вермахту в Україні. 1941–1944 рр., Київ: Генеза.
- КЕНТІЙ, А., ЛОЗИЦЬКИЙ, В., 2010, Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні, Київ.
- КЕНТІЙ, А. В., ЛОЗИЦЬКИЙ, В. С., 2011, Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941–1944 рр. У: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга перша, Київ: Наукова думка.
- КОВАЛЬ, М. В., 1999, Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.), Київ: Альтернативи.
- КОВПАК, С. А., 1964, Из дневника партизанских походов [Текст]. Москва: Издательство ДОСААФ.

- КОВПАК, С. А., 1979, Від Путивля до Карпат, Київ: Політвидав України.
- ЛИСЕНКО, О. Є., 2001, Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941–1944 рр., Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 7, с. 79–93.
- ЛОЗИЦЬКИЙ, В. С., 2001, До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.), Український історичний журнал, 6, с. 152–171.
- ЛОЗИЦЬКИЙ, В. С. и др., 2010, Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944, Москва: Центрполиграф.
- ЛОЗИЦЬКИЙ, В. С. та ін., 2001, Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання, Київ: Парламентське видавництво.
- РУДНЕВ С. В., 1960, Щоденник про Карпатський рейд, Станіслав: Обласне книжково-газетне видавництво.
- ТУТУЧЕНКО, С. П., 1977, Люди, которых я знал, Киев: Политиздат Украины.
- ХИТРИЧЕНКО, И. А., 1990, Тропой народного гнева, Киев: Политиздат Украины.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 63, оп. 1, спр. 1, 91 арк.
- ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, 303 арк.
- ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 11, 196 арк.
- ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 191, 66 арк.
- ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 219, 211 арк.
- ЧАЙКОВСЬКИЙ А. С., 1944, Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1945 рр. Мовою документів, очима історика), Київ: Україна.

References

- BAZYMA, H. Ya., 1959, Slidamy velykoho reidu. Spohady partyzana, (nachalnyka shtabu partyzanskooho z'iednannia S. A. Kovpaka) [Following the great raid. Memories of a partisan, (Chief of Staff of the Partisan Union S. Kovpak)]. Kyiv: Molod. [In Ukrainian].
- BAKRADZE, D. I., 1968, Krov'iu heroiv. (Spohady Heroia Radianskooho Soiuzu, uchashnyka Karpatskooho reidu partyzanskooho z'iednannia im. Kovpaka) [Blood of heroes. (Memories of the Hero of the Soviet Union, a participant in the Carpathian raid of the partisan alliance named after Kovpak)]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
- BEREZHNOI, Y. Y., 1976, Dva reida. Vospomyaniya partyzanskooho komandyra [Two raids. Memoirs of the partisan commander]. Horkyi: Volgo-Viatskoe knyzhnoe yzdatelstvo. [In Russian].
- BILIOUS, O. P., 2013, Pochatok boiovoi diialnosti ta pershi boiovi reidy Sumskooho partyzanskooho z'iednannia v 1941–1942 rr. [Beginning of combat activity and first combat raids of Sumy partisan union in 1941–1942]. Hurzhiivski istorychni chytannia, 6, s. 325–328. [In Ukrainian].
- BRAIKO, P. E., KALYNENKO, O. S., 1971, Vnymany, Kovpak! (Dokumentalnaia povest) [Attention, Kovpak! (Documentary story)]. Moskva: Yzdatelstvo DOSAAF. [In Russian].
- VERSHYHORA, P. P., 1961, Pereprava. Nevyhadani istorii [Crossing. Nonfictional Stories]. Kyiv: Oblasne knyzhkovy-hazetne vydavnytstvo. [In Ukrainian].
- VERSHYHORA, P. P., 1990, Liudy s chystoi sovestiu [People with a clear conscience]. Kiev: Politizdat Ukrainy [In Russian].
- VLASENKO, S. I., 2014, Stepovy reid z'iednannia Ukrainykykh kavaleriiskykh partyzanskykh zahoniv (za dokumentamy TSDAHO Ukrainy) [Steppe raid with a combination of Ukrainian cavalry party detachments (according to documents of CSAPO of Ukraine)]. Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal, XXII, s. 79–88. [In Ukrainian].
- VLASENKO, S. I., 2015, Radianskyi partyzanskyi rukh oporu v period zvilnennia terytorii Ukrainy ta krain Tsentralnoi i Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (1943–1945 rr.) [The Soviet partisan resistance movement during the liberation of the territory of Ukraine and the countries of Central and South-Eastern Europe (1943–1945)]. Arkhivy Ukrainy, 3, s. 69–79. [In Ukrainian].
- VOITSEKHOVYCH, V. O., 1982, Partyzany idut na zachid [Partisans go West]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
- VRONSKA, T. V., 2010, Spetsyfichni formy i metody borotby radianskykh partyzaniv na terytorii okupovanoi Ukrainy [Specific Forms and Methods of Fighting Soviet Partisans in the Occupied Ukraine]. Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats, 13, s. 185–201. [In Ukrainian].

- DAKHNENKO, M. V., 2013, Zhyttia ta diialnist S. A. Kovpaka (1887–1967 rr.) [The Life and Activities of S. A. Kovpak (1887–1967)]. Dys. ... kand. ist. nauk, Kyiv. [In Ukrainian].
- DENYSENKO, H., 2011, Uvichnennia partyzanskoho rukhu v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny Radianskoho Soiuzu 1941–1945 rr. v pam'iatkakh [The perpetuation of the partisan movement during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945 in the monuments]. Kraeznavstvo, 4, s. 136–142. [In Ukrainian].
- DUCHENKO, YU. M., 2009, Rozvytok form i sposobiv antyfasystskoi borotby na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1941–1945 rr.) [Development of forms and methods of anti-fascist struggle in the territory of Ukraine during the Second World War (1941–1945)]. Dys. ... kand. ist. nauk, Lviv. [In Ukrainian].
- KAPAS, I. A., 2016, Radianskyi rukh Oporu v Ukraini: orhanizatsiia, lehitymizatsiia, memorializatsiia (1941–1953 rr.): monohrafiia [Soviet resistance movement in Ukraine: organization, legitimization, memorialization (1941–1953): monograph]. Kyiv: K. I. S.
- KENTII, A. V., LOZYTSKYI, V. S., 2005, Viina bez poshchady i myloserdia: Partyzanskyi rukh v tylu vermakhtu v Ukraini. 1941–1944 rr. [War without mercy and clemency: Guerrilla movement in the rear of the Wehrmacht in Ukraine. 1941–1944]. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].
- KENTII, A., LOZYTSKYI, V., 2010, Radianski partyzany 1941–1944: svitlo y tyni [Soviet Partisans 1941–1944: Light and Shadows]. Kyiv. [In Ukrainian].
- KENTII, A. V., LOZYTSKYI, V. S., 2011, Borotba v tylu natsystykykh okupantiv v Ukraini: radianski partyzany u 1941–1944 rr. [Struggle in the rear of the Nazi invaders in Ukraine: the Soviet partisans in 1941–1944] U: Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy. Knyha persha, Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- KOVAL, M. V., 1999, Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoï viinakh (1939–1945 rr.) [Ukraine in World War II and Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].
- KOVPAK, S. A., 1964, Iz dnevyka partyzanskykh pokhodov [Tekst] [From a diary of partisan campaigns [Text]]. Moskva: Izdatelstvo DOSAAF. [In Russian].
- KOVPAK, S. A., 1979, Vid Putyvlia do Karpat [From Putivl to the Carpathians]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian].
- LYSENKO, O. YE., 2001, Dzhereloznavchi aspekty doslidzhennia istorii partyzanskoho rukhu v Ukraini 1941–1944 rr. [Source Study Aspects of the Study of Partisan Movement History in Ukraine 1941–1944]. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky, 7, s. 79–93. [In Ukrainian].
- LOZYTSKYI, V. S., 2001, Do pytannia pro zahalnu chyselnist partyzaniv URSS u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941–1945 rr.) [On the issue of the total number of partisans of the USSR during the Great Patriotic War (1941–1945)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6, s. 152–171. [In Ukrainian].
- LOZYTSKYI, V. S. y dr., 2010, Partyzanskaia voïna na Ukraïne: Dnevnyky komandyrov partyzanskykh otriadov y soedynenyi. 1941–1944 [Guerrilla warfare in Ukraine: Diaries of the commanders of partisan detachments and formations. 1941–1944]. Moskva: Tsentrpolymraf. [In Russian].
- LOZYTSKYI, V. S. ta in., 2001, Ukraina partyzanska. 1941–1945 rr. Partyzanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy. Naukovo-dovidkove vydannia [Guerrilla Ukraine 1941–1945. Partisan formations and their leadership bodies. Scientific reference edition]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [In Ukrainian].
- RUDNEV, S. V., 1960, Shchodennyk pro Karpatskyi reid [Diary of the Carpathian Reid]. Stanislav: Oblasne knyzhkovy-hazetne vydavnytstvo. [In Ukrainian].
- TUTUCHENKO, S. P., 1977, Liudy, kotorykh ya znal [People I Knew]. Kiev: Polityzdat Ukrainy. [In Russian].
- KHYTRYCHENKO, Y. A., 1990, Tropoi narodnogo hneva [The path of popular anger]. Kiev: Polityzdat Ukrainy. [In Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] (TSDAHO Ukrainy), f. 63, op. 1, spr. 1, 91 ark.
- TSDAHO Ukrainy, f. 63, op. 1, spr. 8, 303 ark.
- TSDAHO Ukrainy, f. 63, op. 1, spr. 11, 196 ark.
- TSDAHO Ukrainy, f. 63, op. 1, spr. 191, 66 ark.
- TSDAHO Ukrainy, f. 63, op. 1, spr. 219, 211 ark.
- CHAIKOVSKYI, A. S., 1944, Nevidoma viina (Partyzanskyi rukh v Ukraini 1941–1945 rr. Movoiu dokumentiv, ochyma istoryka) [Unknown War (Guerrilla Movement in Ukraine 1941–1945 by the language of documents, by the eyes of historian)]. Kyiv: Ukraina.

**Створення та формування Сумського партизанського з'єднання:
діяльність Путивльського партизанського загону (серпень 1941 р. – лютий 1942 р.)**

У статті проаналізовано перший період діяльності Сумського партизанського з'єднання – час існування Путивльського партизанського загону та партизанських загонів окремих районів Сумської області. Визначено основні тенденції формування партизанських загонів на Сумщині. На прикладі Путивльського партизанського загону відображено процес підготовки, укомплектування та підбору керівництва, матеріально-технічного забезпечення для партизанської боротьби. Визначено причини невдач на початковому етапі діяльності. Досліджено історію окремих партизанських загонів, які діяли з початку тимчасової нацистської окупації як окремі бойові підрозділи, а згодом увійшли до складу Путивльського об'єднаного партизанського загону (Сумського партизанського з'єднання): Путивльський партизанський загін під командуванням С. А. Ковпака, Путивльський партизанський загін С. В. Руднева, Глухівський партизанський загін П. Л. Кульбаки, Шалигинський (Холопковський) партизанський загін А. Я. Саганюка, Харківський партизанський загін М. Й. Воронцова, Кролевецький партизанський загін В. М. Кудрявського, Конотопський партизанський загін В. П. Кочемазова та ін. Визначено систему взаємовідносин між партизанськими загонами та їх керівництвом з командуванням Путивльського об'єднаного партизанського загону. Відображено еволюцію структурної системи Путивльського об'єднаного партизанського загону та його залежність від умов бою. Досліджено бойовий шлях партизанського загону під командуванням Ковпака-Руднева протягом серпня 1941 р. – лютого 1942 р. Проаналізовано бойові дії з нацистськими окупаційними військами та методи протистояння партизанських частин, розвідку, диверсії, політико-пропагандистську діяльність Путивльського об'єднаного партизанського загону (Сумського партизанського з'єднання) на початковому етапі його діяльності.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна в роки Другої світової війни, партизанський рух опору, Сумське партизанське з'єднання, Путивльський партизанський загін.

Verbovyj Olexij, Candidate of Historical Sciences, Docent of the Department of Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Вербовий Олексій, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1792-1397>

Received: 16-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

**ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
У ПОВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ (1945–1948 рр.)
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ**

Наталія Кузіна

**THE UKRAINIAN EMIGRANT PRESS IN GERMANY
AFTER SECOND WORLD WAR (1945–1948)
AS A SOURCE FOR INVESTIGATION OF HISTORICAL
AND CULTURAL HERITAGE OF THE UKRAINIAN DIASPORA**

Natalia Kuzina

The collection of periodicals of camps for displaced persons and the Ukrainian emigrant press are considered as a study source for investigation of historical and cultural heritage of the Ukrainian Diaspora. It is highlighted that despite challenging conditions after the Second World War, the Ukrainian emigrants cared not only about material needs, but also preserved national cultural heritage. It is argued that the process mentioned above took place in constant struggle with the Soviet repressive system, which aspired to bring back as many displaced persons as possible. However, deliberate Ukrainian intellectuals had different political views but were united by the Ukrainian national idea and created significant historical and cultural heritage after the Second World War, particularly in Germany, part of the heritage was described on the pages of periodicals of the Ukrainian Diaspora.

Number and social composition of the Ukrainian emigrants after the Second World War in Germany and Austria is analyzed on the basis of the periodicals, particularly «The Bulletin of Information Help Service». Establishment of educational institutions, archives and libraries in 1945–1948 in Germany is described. Considerable attention is paid to analysis of periodical the «UFAS Chronicle», and investigation of activities of the museum-archive, scientific library and «The Society for the Protection of Ukrainian Heritage Abroad» of the Ukrainian Free Academy of Science in Germany is based on these materials. Significant attention should be drawn to activities of the Scientific and Research Institute of the Ukrainian Martyrology of the Ukrainian Political Prisoners League.

Study of the Ukrainian Diaspora periodicals enables to formulate source study vision for students to understand participation of Diaspora in preservation of the heritage and ways of utilization in tourist activities.

Keywords: historical and cultural heritage of the Ukrainian Diaspora, periodicals, displaced persons, library.

В сучасних умовах для українського етносу, який характеризується однією з найбільших у світі діаспор, набуває особливої актуальності дослідження своєї історико-культурної спадщини на територіях інших країн, оскільки дає можливість збереження етнічної ідентичності закордонних українців. Цінність історико-культурної спадщини української діаспори визначається також тим, що в результаті знищення багатьох пам'яток в Україні, лише збережені матеріальні об'єкти за кордоном дають змогу відтворити історичні реалії. Вивчення історико-культурної спадщини української діаспори, на нашу думку, є важливим науково-практичним завданням формування фахової підготовки ОС магістрів спеціалізації «Історичне туризмознавство».

Загалом проблема дослідження української діаспори була достатньо широко представлена в українській еміграційній історіографії, яка містить багатий фактологічний матеріал. Найбільш

ґрунтоване дослідження української еміграції в Німеччині та Австрії в повоєнний час здійснив В. Маруняк (Маруняк 1985).

Новий період дослідження даної проблеми розпочався в сучасній українській історіографії з проголошенням незалежності. В першу чергу, в академічних дослідженнях було обґрунтоване поняття українська діаспора (Атаманенко 2007, с. 662) та історико-культурна спадщина української діаспори (Смолій та ін. 2015, с. 361–425). Частково проаналізована преса переміщених осіб у дослідженні І. Тюрменко, зокрема на основі Українського бюлетеня інформації, з особового архіву бл. п. о. Т. Міненка (Вінніпег) (Тюрменко 2018, с. 51–57).

Професорка Стрільчук Л. В. підкреслює, що таборовий період української еміграції після Другої світової війни позначився активною видавничою діяльністю. Передусім згадується про створення на початку 1946 р. Союзу української демократичної преси в Регенсбурзі, який об'єднавав українських журналістів навколо тижневиків «Наше життя», «Слово», «Українські Вісті». 2–3 червня 1946 р. в Новому Ульмі відбувся перший з'їзд українських журналістів еміграції. Саме на ньому утворено Спілку українських журналістів на еміграції, яка взяла на себе координацію налагодження зв'язків із європейськими й американськими бібліотеками та забезпечення необхідною (україномовною) літературою українських ПО в таборах (Стрільчук 2016, с. 72.).

До історико-культурної спадщини належать також історичні споруди, пов'язані з розміщенням в них українських емігрантських часописів. До предмету нашого дослідження відноситься оцінка газети «Українські вісті». Заснована у німецькому місті Новому Ульмі письменником, громадсько-політичним діячем, публіцистом, виразником свободолобства українського народу І. Багряним, де він працював з 1948 по 1963 рр., часопис, за оцінками науковців, став справжнім єднанням літературних і наукових сил на еміграції (Смолій та ін. 2015, с. 375).

В американській зоні окупації впродовж 1946–1948 рр. налагоджено активну видавничу діяльність українськими ПО. На основі дослідження В. Маруняка, сучасна українська історіографія у видавничій діяльності українців у Німеччині та Австрії виділяє два виразні етапи. Перший (1945–1948 рр.) – коли з'являються видання, різні за характером та періодичністю. Та другий (1948–1951 рр.) – зростання якості й тиражів видань. Видавничу діяльність реалізовували за кількома напрямками: художня література, наукові видання та студійні посібники, підручники, а також політична публіцистика. Серед прози особливо популярні були короткі твори (оповідання, новели, нариси). Найбільш помітними й популярними емігрантськими письменниками стають Іван Багрянний, Василь Барка, Яр Славутич, Олег Зуєвський (Стрільчук 2016, с. 72–73). Предметом нашого дослідження є преса першого етапу – 1945–1948 років.

Питання вивчення української історико-культурної спадщини за часів незалежності вперше порушили в 1995 році український науковець Сергій Кот та австралійський дослідник Петро Кардаш (Смолій та ін. 2015, с. 361). Науковці Інституту історії України НАН України продовжили розробку цієї тематики й здійснили підготовку тому «Зводу пам'яток історії та культури України за кордоном», де визначили напрями дослідження та методи поцінування культурної спадщини народу України за кордоном. Практичне значення сформульованих теоретичних положень, висновків і рекомендацій полягає у тому, що вони можуть слугувати методологічною основою для реалізації програм із дослідження, поцінування, оптимізації використання культурної спадщини (Смолій та ін. 2015, с. 362). При проведенні даного дослідження ми також користувались розробками науковців Інституту історії НАН України щодо методики визначення та систематизації пам'яток.

Метою статті є розширення джерельної бази історико-культурної спадщини української діаспори, введення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу із онлайн колекції періодики таборів для переміщених осіб та преси української еміграції НБУВ та можливість використання сучасних методів дослідження в навчальному процесі.

По закінченні Другої світової війни велика кількість громадян з різних країн опинилися в силу тих чи інших обставин у повоєнній Німеччині та Австрії. Це були остарбайтери, військово-полонені, в'язні і політичні емігранти, які зосередилися в таборах для біженців. Спочатку такі

громадяни отримали статус «ді-пі» (ді-пі – з англ. «дисплейсд персон», тобто позбавлені місця), пізніше – переміщені особи, потім – втікачі. Ними опікувалися міжнародні організації, і зокрема, з 1943 р. УНРРА (УНРРА – United Nations Reconstruction and Rehabilitation Administration), а з 1948 р. права останньої перебрала ІРО (ІРО – International Refugees Organization). Ці організації керували мережею таборів для втікачів, надавали останнім правовий захист, матеріальну допомогу, влаштували їхню подальшу долю. Головним завданням організацій стало надання допомоги переміщеним особам повернутися додому, або виїхати до інших країн на постійне поселення. З міжнародними організаціями активно співпрацювали українські допомогіві комітети (далі – УДК), метою діяльності яких був правовий захист українців, не допущення насильницької репатріації та надання різнобічної допомоги, в тому числі й у справі переселення (Тюрменко 2018, с. 54).

З Українського бюлетеня інформації, який виходив на правах рукопису, та Бюлетеня допомогіві інформаційної служби можна більш детально дізнатися про діяльність УДК. Зокрема, в зверненні до американської діаспори, Центральне Представництво Українське в Німеччині підкреслюють, що через «нашу невідрадну ситуацію, навіть не зважуємось викривати число української еміграції, щоб не викликати репатріацію, оскільки Москва не заспокоїться» (Бюлетень 1946, № 1, с. 3). Занепокоєння було викликане тим, що більшість емігрантів були вихідцями «із Західної України, Закарпаття та стара еміграція, яка є небезпечним свідком», злочинів радянської влади. «Та вже не треба ні підкреслювати, що задумана генеральна ліквідація української еміграції означувала б рівночасне задушення ідеї української державності. Тому передаємо в Ваші руки й долю не тільки окремих українських людей, але цілої еміграції, збереження якої, це вже не питання матеріальної допомоги, чи суспільної опіки, але одна з важких національних проблем української державності.» (Бюлетень 1946, № 1, с. 3). Як зазначають сучасні дослідники, була помітна досить суттєва різниця між українськими переміщеними особами, які походили з Галичини та, наприклад, Східної чи Центральної України (Стрільчук 2016, с. 73).

Аналіз документів засвідчує та підтверджує думку Стрільчук Л. В., що вихідці із Західних теренів України були найбільш консолідованою групою. Очевидно, що на це були певні причини, як наприклад, досить короткий період перебування під впливом радянської тоталітарної системи й у зв'язку з цим – послідовна позиція в обстоюванні національних інтересів, мови, культури. До цього переліку слід віднести й громадянсько-політичні та культурницькі традиції, які були притаманні на той час більшості західників, сформовані такими потужними та авторитетними на українських теренах громадсько-культурними об'єднаннями, як «Просвіта». І підтвердження цього – послідовне пропагування головних просвітянських цінностей: української національної ідеї, культури, традицій, історії (Стрільчук 2016, с. 73).

На сьогодні визначити кількість українських емігрантів досить складно. Тому, на нашу думку, заслуговують на увагу дані звіту Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ), подані на засідання Ради ЦПУЕ 10 липня 1946 року в Аугсбурзі про чисельність еміграції. Зокрема, разом української еміграції в Німеччині та Австрії нараховувалось 225 тис. чол. в таборах та 35 тис. поза таборами, з них в американській зоні – 102 тис. чол. в таборах та 10 тис. чол. поза таборами, в англійській зоні відповідно – 83 тис. та 15 тис., в французькій зоні – 16 тис. та 3 тис.; в Австрії 23500 та 7000. Важливим моментом є розподіл за релігіями: Німеччина – греко-католики 51%, православні – 47%, інші – 2%; Австрія – греко-католики – 67%, православні – 32 %, інші – 1%. Відзначено також кваліфікацію працездатних: середня і вища освіта у Німеччині 20,5%, в Австрії – 18,5%; нижчі кваліфікації – 79,5%, в Австрії – 81,5%; непрацездатних до цілої кількості – 29% в Німеччині та 21,5% в Австрії (Бюлетень 1946, № 5, с. 3).

До пам'яток української спадщини відносяться інституції, створені українськими емігрантськими колами, в яких працювали вихідці з України. Авторитетним науковим центром української еміграції став Український науковий інститут (УНІ), створений у Берліні 10 листопада 1926 р. Інститут був заснований Українським товариством допомоги біженцям, яке очолювала дружина колишнього гетьмана Української Держави Павла Скоропадського – Олександра Скоропадська. Інститут існував як філія Берлінського Фрідріх Вільгельм університету. В інституті

було створено чотири науково-дослідні кафедри: української історії, яку очолював Д. Дорошенко, історії української державності – В. Липинський, духовної культури І. Мірчук, історії матеріальної культури – В. Залозецький (Смолій та ін. 2015, с. 372). В досліджуваній нами колекції в даному контексті заслуговує на увагу стаття, присвячена пам'яті Олександри Скоропадської, де аналізується робота гетьманського руху після Другої світової війни. Зокрема, зазначено, що гетьманці «одні з перших брали на себе невдячну й небезпечну роботу рятування українських людей з большевицьких пазурів» (Базилевський 1952, с. 4). Також відзначено роль гетьманського руху в організації таборів для переміщених осіб у Німеччині, реєстрації українського населення та спротив органам НКВС щодо репатріації, тобто «разом з іншими українськими патріотами провели тяжку організаційну роботу, яка дала захист і притулок українським скитальцям» (Базилевський 1952, с. 4).

За класифікацією Інституту історії України НАН України до пам'яток історії відносяться об'єкти, пов'язані з накопиченням та збереженням культурно-освітнього потенціалу української еміграції: музеї, бібліотеки, архіви. При визначенні культурного осередку як пам'ятки історії та культури української діаспори слід звертати увагу на дату його заснування, політичну спрямованість (враховуючи різнобарвність політичних спрямувань української еміграції), на особистість засновника та керівника установи, участь у цьому процесі видатних українських науковців, громадських діячів, наявність у колекціях особистих речей, книжкових колекцій, персональних архівів видатних особистостей (Смолій та ін. 2015, с. 375).

Одним з найбільших музеїв-архівів, створених українцями в еміграції, є Музей-архів Української вільної академії наук у США (Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.), який сьогодні знаходиться у Нью-Йорку. Започатковано збирання цієї колекції було у Німеччині 1945 р., коли з ініціативи українських вчених-емігрантів, що внаслідок подій Другої світової війни опинилися на Заході була заснована в Аугсбурзі Українська Вільна Академія Наук (УВАН). 10 жовтня 1945 р. при УВАН було засновано Музей-архів та бібліотеку, біля джерел яких стояли такі відомі діячі, як В. Міяковський (перший директор), В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, М. Марковський, І. Коровицький. З самого початку Музей-архів поставив собі за мету збирати матеріали для майбутніх сховищ вільної України (Смолій та ін. 2015, с. 376).

В досліджуваному нами он-лайн архіві періодики української діаспори заслуговує на увагу процес створення «Товариства Охорони українських пам'яток на Чужині» у березні 1946 року при Українській Вільній Академії Наук. Його мета: «розгорнення роботи щодо реєстрації, фіксації та збирання друкованого, рукописного і речового матеріалу для історії духовного і матеріального життя нашого народу на чужині» (Бюлетень 1946, № 2, с. 11). В статті вказуються три музейно-архівні групи в Аугсбурзі, Ашафенбурзі та Мюнхені, що вже започаткували збирання музейно-архівних матеріалів та «Залізного українського друкованого слова» для майбутніх центральних українських бібліотек. За задумом організаторів Товариство охорони мало стати посередником між громадянством і музейно-архівною секцією Української Вільної Академії Наук. Найактивніше справа нагромадження архівних і книжкових матеріалів, на що була спрямована майже вся діяльність Товариства охорони була організована в американській зоні. В одинадцяти осередках проводила свою діяльність секція охорони могил. Були виготовлені проекти пам'ятників та розроблений повний опис могил, для узгодження своєї діяльності з «Комісією для дослідження мартирології» (Бюлетень 1946, № 2, с. 11). Також 3 серпня 1946 року розпочав свою діяльність Науково-дослідний Інститут Української Мартирології при Лізі Українських політв'язнів (НДІУМ), який ставив завдання: «збирати, переховувати, науково-досліджувати та видавати систематичні збірники про жертви українського народу, які він приніс під час визвольної боротьби від найдавніших часів за свої державно-політичні ідеали» (Літопис ВУАН 1947, № 4, с. 9). У звіті також вказується, що при Товаристві по охороні українських пам'яток на чужині організовано музей для збирання документальних, друкованих, фотографічних, меморіальних та речових українських пам'яток, в якому кількість матеріалів на 1 січня 1947 року досягла понад 14 000 одиниць (Літопис ВУАН 1947, № 4, с. 7).

Бібліотеки, які знаходяться за кордоном і утворені українською еміграцією, за класифікацією науковців Інституту історії України НАН України, можна розподілити на декілька груп, зокрема на: бібліотеки українці при Національних книгозбірнях та освітніх закладах зарубіжних країн; бібліотеки при дослідних центрах та навчальних закладах зарубіжних країн, створені українцями (Смолій та ін. 2015, с. 379).

Наприклад, в «Літописі ВУАН» за 1947 рік зазначається, що при Українській Вільній Академії Наук організовано центральну наукову бібліотеку, яка на 1 січня 1947 р. нараховувала 480 книжок і 300 журналів. Президентом УВАН на той час був професор Дмитро Дорошенко (Літопис ВУАН 1947, № 4, с. 7). А вже на 31.12.1947 року Наукова бібліотека ВУАН «мала 1048 книжок, 115 томів українських журналів, 93 англійських, 1020 німецьких і 29 французьких, разом з 225 книжок» (Літопис ВУАН 1948, № 3, с. 13). В подальшому, упродовж 1950–1952 рр. Музей-архів та бібліотеку УВАН з Німеччини було перевезено до США.

Наукова спільнота в Німеччині в своїй роботі керувалась кращими прикладами збирання бібліотечних колекцій у США. Зокрема, в «Літописі УВАН» вміщено передрук із часопису «Америка» (Філадельфія, 1946 р.), на правах рукопису, накладом у 200 примірників про заснування Українського бібліотечного товариства у Каліфорнії. Показово, що для нього була обрана найкраща бібліотека – Hoover Library on War, Revolution and Peace – наукова бібліотека, до якої звертались вчені всього світу. Спочатку, в 1943 році після переговорів Івана Петрушевича, професора Володимира Тимошенка при бібліотеці була утворена спеціальна Українська секція. В лютому 1945 р. колекція поповнилася «щедрим даром (5 скринь книжок) пані Тетяни Орлик», що послужило основою для заснування Українського Бібліотечного Товариства у Каліфорнії (Ukrainian Library Society of California) (Літопис ВУАН 1946, № 1, с. 8). Метою Товариства було «збирати всяку літературу про Україну і українців як в нашій так і в чужих мовах, як: книжки, брошури, часописи, мапи, музику, образи, афіші та всякі документи відносно української культури і суспільного життя» (Літопис ВУАН 1946, № 1, с. 11).

Таким чином, лише дослідження групи пам'яток, пов'язаних з діяльністю української інтелігенції в повоєнній Європі та США, показує важливість ролі історико-культурної спадщини в збереженні здобутків культури українського народу. Створення онлайн архіву української періодики, на нашу думку, є важливим кроком до бази даних об'єктів української культурної спадщини за кордоном, що розширює коло дослідників в різних галузях історичної науки. Зокрема, поза нашим дослідженням залишились видання ОУН-УПА, студентських та мистецьких об'єднань, церковних видань. Тому, наукові дослідження потребують подальшого фахового опрацювання матеріалів періодики української еміграції.

Список джерел та літератури

- АТАМАНЕНКО, А., 2007, Діаспора. У: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, Енциклопедія Сучасної України. Т. 7. Київ, с. 662–665.
- БАЗИЛЕВСЬКИЙ, М., 1952, Гетьманова Олександра // Ранок, 1, с. 2–5. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/909/39471/>
- 1946, Взаємини з заокеанською Україною... до українців американського континенту // Бюлетень допомогової інформаційної служби 1, 3. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/1070/80834/>
- 1946, Звіт з діяльності ЦПУЕ за два місяці, поданий на засідання Ради ЦПУЕ 10 липня б. р. в Аугсбурзі // Бюлетень допомогової інформаційної служби. 5, с. 3. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/1070/80826/>
- 1947, Звіти наукових установ і організацій за 1945–46 роки // Літопис ВУАН, 4, с. 6–10. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/1082/80950/>
- МАРУНЯК, В., 1985, Українська еміграція в Німеччині та Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Мюнхен: Академ. вид-во д-ра Петра Белея
- 1946, Організація і характер бібліотеки // Літопис ВУАН, 1, с. 10–12. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/1082/80952/>

1946, Освіта-Мистецтво // Бюлетень допомогової інформаційної служби, 2, с. 9–11. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/1070/80830/>

1946, Стаття без назви // Літопис ВУАН, 1, с. 1–9. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/1082/80952/>
СМОЛІЙ, В. А. та ін., 2015, Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ: Інститут Історії України.

СТРІЛЬЧУК, Л., 2016, Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944–1951 рр.) // Науковий вісник Східноєвропейського університету, 3, с. 69–74. Режим доступу: <http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/9521>

ТЮРМЕНКО, І. І., 2018, Документальна україніка про становище українських переміщених осіб у повоєнній Європі // Емінак: науковий щоквартальник, 3 (23), Т. 2, с. 51–57. Режим доступу: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/37529>

1948, Українська Вільна Академія Наук в 1947 р. // Літопис ВУАН, 3, с. 5–17. Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/1082/80951/>

References

ATAMANENKO, A., 2007, Diaspora [Diaspora]. U: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. T. 7. Kyiv, s. 662–665. [In Ukrainian].

BAZYLEVSKYI, M., 1952, Hetmanova Oleksandra [Hetmanova Oleksandra] // Ranok, 1, s. 2–5. Available from: <https://libraria.ua/numbers/909/39471/> [In Ukrainian].

1946, Vzaiemyny z zaokeanskoiu Ukrainoiu...do ukraintsv amerykanskooho kontynentu [Relationship with overseas Ukraine to Ukrainians of the American continent] // Biuletyn dopomohovoi informatsiinoi sluzhby 1, s. 3. Available from: <https://libraria.ua/numbers/1070/80834/> [In Ukrainian].

1946, Zvit z diialnosti TsPUE za dva misiatsi, podanyi na zasidannia Rady TsPUE 10 lypnia b. r. v Auhsburzi [Resolution of activity of CPUE for two months, filed on assembly meeting from 10 July w. y. in Auhsburg] // Biuletyn dopomohovoi informatsiinoi sluzhby. 5, s. 3. Available from: <https://libraria.ua/numbers/1070/80826/> [In Ukrainian].

1947, Zvity naukovykh ustanov i orhanizatsii za 1945–46 roky [Resolution of science institution and organizations in 1945–46] // Litopys VUAN, 4, s. 6–10. Available from: <https://libraria.ua/numbers/1082/80950/> [In Ukrainian].

MARUNIAK, V., 1985, Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni ta Avstrii po druhii svitovii viini, [Ukrainian emigration in Germany and Austria after the Second World War]. T. 1. Miunkhen: Akadem. vyd-vo d-ra Petra Beleia. [In Ukrainian].

1946, Orhanizatsiia i kharakter biblioteki [Organisation and character of the library] // Litopys VUAN, 1, s. 10–12. Available from: <https://libraria.ua/numbers/1082/80952/> [In Ukrainian].

1946, Osvita-Mystetstvo, [Education-Art] // Biuletyn dopomohovoi informatsiinoi sluzhby, 2, s. 9–11. Available from: <https://libraria.ua/numbers/1070/80830/> [In Ukrainian].

1946, Stattia bez nazvy [Article without title] // Litopys VUAN, 1, s. 1–9. Available from: <https://libraria.ua/numbers/1082/80952/> [In Ukrainian].

SMOLII, V. A. та ін., 2015, Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy» [Culture heritage in context of the «Vault of attractions of history and culture of Ukraine»] Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy. [In Ukrainian].

STRILCHUK, L., 2016, Prosvitnytska diialnist ukrainskoi intelihentsii v taborakh dlia peremishchenykh osib u zakhidnykh okupatsiinykh zonakh (1944–1951 rr.) [Outreach and awareness-raising activity of the Ukrainian intellectuals in the camps for displaced persons in the Western Occupation Zones (1944–1951)] // Naukovyi visnyk Shkhidnoieuropeiskoho universytetu, 3, s. 69–74. Available from: <http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/9521> [In Ukrainian].

TIURMENKO, І. І., 2018, Dokumentalna ukrainika pro stanovyshche ukrainskykh peremishchenykh osib u povoiennii Evropi [Documentary Ukrainica on the situation of displaced persons in Post-War Europe (1945–1957)] // Eminaк: naukovyi shchokvartalnyk, 3(23), Т. 2, с. 51–57. Available from: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/37529> [In Ukrainian].

1948, Ukrainska Vilna Akademiia Nauk v 1947 r. [Ukrainian Free Academy of Science in 1947] // Litopys VUAN, 3, s. 5–17. Available from: <https://libraria.ua/numbers/1082/80951/> [In Ukrainian].

**Преса української еміграції у повоєнній Німеччині (1945–1948 рр.)
як джерело до вивчення історико-культурної спадщини української діаспори**

У статті колекція періодики таборів для переміщених осіб та преси української еміграції 1945–1948 років розглядається як джерело до вивчення історико-культурної спадщини української діаспори. Підкреслено, що не зважаючи на складні повоєнні умови, українські емігранти, займались не лише забезпеченням матеріальних потреб, але й опікувались збереженням своєї культурної спадщини. Зазначається, що цей процес відбувався в постійній боротьбі з радянською репресивною системою, яка прагнула повернути в Україну найбільше число переміщених осіб. Однак, свідома українська інтелігенція, маючи різні політичні погляди, але об'єднана українською національною ідеєю створила у повоєнний період, зокрема у Німеччині, значну історико-культурну спадщину, частина якої оцінена на сторінках періодичних видань української діаспори. На основі періодичних видань проаналізовано чисельність, соціальний склад українських емігрантів після Другої світової війни у Німеччині та Австрії, зокрема Бюлетеня допомогової інформаційної служби. Розглянуто процес створення навчальних закладів, архівів та бібліотек у Німеччині в 1945–1948 рр. Значну увагу приділено аналізу періодичного видання «Літопису УВАН», на основі якого здійснено дослідження діяльності музею-архіву, наукової бібліотеки та «Товариства охорони українських пам'яток на чужині» при Українській Вільній Академії Наук у Німеччині. Також заслуговує на увагу діяльність Науково-дослідного Інституту Української Мартирології при Лізі Українських політв'язнів (НДІУМ).

Вивчення проблематики україномовної періодики української діаспори дає змогу сформуувати у студентів джерелознавче бачення щодо участі діаспори в збереженні культурної спадщини та її подальшого використання у туристичній діяльності.

Ключові слова: історико-культурна спадщина української діаспори, періодична преса, переміщені особи, бібліотека.

Kuzina Natalia, PhD (history), associate professor of Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Кузіна Наталія, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5407-7236>

Received: 24-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Олена Чернишевич

FEATURES OF ESTABLISHMENT OF THE PRESIDENTIAL AUTHORITIES IN UKRAINE AT THE INITIAL STAGE OF INDEPENDENCE

Olena Chernyshevych

The article attempts to analyse the peculiarities of the formation of the presidential power in Ukraine and the problems of its activity during the first years of independence. It is worth noting that the system of the Presidency Institute was completely new for Ukraine, although the experience of this power was already in the Soviet Union, and Mykhailo Gorbachov was elected the first USSR President.

A detailed analysis of the legislative framework of that period became important, and it made possible to investigate the causes of contradictions that arose between the main branches of power – the executive and the legislative ones, to determine what position the President of Ukraine held in these relations.

Attempts at the Presidential Administration to expand their influence on the system of government in the country by establishing such structures as the State Duma of Ukraine and the Institute of Presidential Representatives are discussed in detail. Analysed why these reforms were not successful and were quickly completed. It is interesting to give opinions on these issues of different political leaders of the period, who actually stood at the beginnings of building a new political system of Ukraine. It should be mentioned that the appearance of the State Duma was particularly negative, criticised even its name and feared that this structure would take over partially the powers of the Cabinet of Ministers of Ukraine, and its legislative activity would create significant legal conflicts, taking into account normative legal acts that were actively developed and adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine.

A problematic issue such as recruitment for new structures is explored separately. It is mentioned that often the preference was given not to professional and business qualities, but to political and personal sympathies, which led to the penetration of incompetent performers into the authorities.

As a result of a detailed analysis of the events of that period, the author concludes that all the changes, which were made on a broad legal basis, were not successful, since the country lived under the Soviet Constitution. This document had to be adopted urgently, but given the pluralism of opinions between the branches of power and in the parliament itself, it was clear that constitutional reform would be delayed. Thus, the contradictions between the branches of power and the evolution of the presidency institute have been prolonged for a long time.

Keywords: constitution, institute of presidency, bill, constitutional reform, political system, executive power, legislative power.

Складний шлях відходження від старих комуністичних систем управління державою почався із проголошенням Україною незалежності 24 серпня 1991 року. Головним завданням було створити нові структури, які б базувалися на принципах демократії, свободи та рівності. Особливе місце в даних процесах належить інституту президентства. Інститут президентства – це державна організація установ та індивідів, що володіють певними засобами, ресурсами, виконують конкретні правові, соціальні і політичні функції відповідно до норм українського за-

конодавства. Він включає в себе Президента України, Офіс Президента (колишні Адміністрація Президента та Секретаріат Президента), Раду національної безпеки та оборони України, Національну академію державного управління при Президентіві України та ін.

Предметом вивчення ця тема стала, головним чином, для юристів (Плахотнюк і Мельниченко, 2004; Трипольський 1999; Кривець 1991) та політологів (Бандурка і Греченко 2000; Михальченко і Андрущенко 1996). Вони висвітлювали питання правового пояснення трансформацій та законодавчі колізії, що виникали в результаті реформ, а також аналіз сприйняття суспільством змін та можливих наслідків як для органів державної влади, так і для країни в цілому. Серед історичних досліджень більша увага зосереджена саме на характеристиці умов та подій, в яких здійснювалися вищезазначені трансформації (Кульчицький 2001; Панченко та ін. 1993; Narasymiw 2002). Також до цінних джерел варто віднести аналітичні матеріали та інтерв'ю із очевидцями тих подій в ряді періодичних видань (Гаман 1998; Горлов та ін. 2005; Кравчук 1992; Плющ 1992; Шпаковатий 1992).

Підвалини для будівництва системи інституту президенства в Україні були закладені, беручи за основу вже наявний досвід в СРСР, де посаду президента ввели в РРФСР законами «Про Президента РРФСР», «Про вибори Президента РРФСР» від 24 квітня 1991 року і «Про вступ на посаду Президента РРФСР» від 27 червня 1991 року. Це не могло не вплинути на українське законодавство, і вже 5 липня 1991 року були прийняті Закон України «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» (ВВР, 1991, № 33, с.445), Закон України «Про вибори Президента Української РСР» (ВВР, 1991, № 33, с. 449) та Закон України «Про Президента Української РСР» (ВВР, 1991, № 33, с. 446).

Після виборів Президента України та проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, Президент, відповідно до Закону України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14 лютого 1992 року був визначений як глава держави і глава виконавчої влади України (ВВР, 1992, № 40, с. 271).

Складаючи присягу на вірність українському народу 5 грудня 1991 року, Президент Л. Кравчук наголосив, що найближчим часом подасть на розгляд Верховної Ради конкретні пропозиції щодо структури президентської влади, а також подальшої реформи всіх владних структур з метою їхнього суттєвого зміцнення, підвищення відповідальності за виконання своїх безпосередніх функцій (Шпаковатий 1992, с. 13). Відзначалося, що «у розвитку нового державного утворення треба вирішити цілий комплекс практичних завдань. Головні з них: домогтися чіткого розмежування компетенції центру і республік, створивши для цього ефективну систему поділу влади, здатну зупинити безперервне нарощування компетенції загальносоюзних органів» (Кривець 1991, с.38). Крім того, в Україні необхідно було реформувати економіку, розвивати відносини власності, запроваджувати нові форми господарювання, змінювати соціальну сферу та ін. Серед політико-адміністративної еліти помітнішим ставало усвідомлення неминучості звернення до «непопулярних заходів». Тому з інститутом президента не в останню чергу пов'язували сподівання як «низів», так і «верхів» на здійснення масштабних соціально-економічних перетворень (Плахотнюк і Мельниченко 2004, с. 45).

Ставши Президентом, Л. Кравчук зосередив увагу на вирішенні питань створення своєї адміністрації та розстановки кадрів. Все починалося з нуля. Була утверджена доволі логічна і проста структура: секретар адміністрації керує обслуговуючими підрозділами і веде фінансову діяльність, перший помічник керує групою помічників, керівники створених служб – радники Президента розробляють структури служб самостійно і утверджує їх Президент пізніше. Служби створювалися за сферами діяльності і охоплювали зовнішньополітичну, внутрішньополітичну, економічну, правову сфери. Окрім того, були створені прес-служба та аналітико-прогнозна. Фактично, ці структури діяли впродовж всього терміну президентства Л. Кравчука, хоча додавалися нові (наприклад, служба територій). На кінець 1992 р. президентська адміністрація налічувала 180 чиновників і це не враховуючи технічний штат (Narasymiw 2002, р. 102).

Загалом під час перебування Л. Кравчука на посту Президента, проблема підбору та розстановки кадрів остаточно вирішеною так і не була. Крім того, протистояння гілок влади, яке виникло згодом, сприяло поглибленню кадрової кризи. За словами Д. Табачника та В. Кременя, підбір кадрів у виконавчі структури «часто вівся не за їх професійними і діловими якостями, а за політичними і особистими симпатіями, що призводило до проникнення у владні структури некомпетентних виконавців (Трипольський 1999, с. 101). Більше 44% населення вважало, що некомпетентність і безвідповідальність усіх рангів влади є головною причиною труднощів, які переживає країна (Бандурка і Греченко, 2000, с. 77).

Отже, особливо важливим для України на той час були питання стабілізації політичної ситуації і створення оптимальних політичних умов для реформ; зміна соціальної структури суспільства і формування нових активних соціальних прошарків; створення нових напрямків зовнішньополітичних та економічних відносин; пошук надійних партнерів серед держав Заходу та Сходу.

Проте для реалізації задуманого необхідно була така команда, яка не тільки виконувала б волю Президента, але й виправляла його помилки, формувала нові ідеї. Але на той час було важко створити таку команду, адже більша частина її мала протилежні інтереси і прагнення, займалася створенням власної кар'єри, тобто в якійсь мірі ставала командою неоднотумців. Єдине, що їх зближувало – небажання брати на себе відповідальність. Все мав вирішувати Президент. Спочатку, коли президентська вертикаль не запрацювала на повну силу, це влаштувало Л. Кравчука, створювало атмосферу всевладдя, але пізніше це призвело до того, що Президент вже мав вирішувати всі дрібниці і це відволікало його від головних цілей.

Інституту президентства було важко скоординувати свою діяльність в умовах, коли всі інші гілки влади – Верховна Рада і місцеві ради, Кабінет Міністрів з усіма міністерствами, прокуратура, суди боролися за розподіл повноважень. Свою діяльність Президент міг скоординувати тільки при налагодженні зв'язку із суспільством, щоб створити опору для нового політичного курсу (Михальченко і Андрущенко, 1996, с. 107–111).

Постійно тривали дискусії про розподіл повноважень між виконавчою та законодавчою владою. Голова Верховної Ради І. Плющ в інтерв'ю газеті «Голос України» зазначив: «Є нагальна потреба розмежувати функції законодавчої і виконавчої влади. Раніше у всьому арбітром був партійний комітет. Сьогодні подібні функції хоче взяти на себе Президент. Але він може виступити арбітром тільки на рівні виконавчої влади. Щоб не допустити конфронтації між Президентом і Верховною Радою, треба, щоб кожен знав, чим займається» (Плющ 1992, с. 2; Гаман 1998, с. 17). І. Плющ висловився за розширення повноважень Президента, щоб він, як глава держави і вища посадова виконавча особа, відігравав вирішальну роль і у формуванні уряду, і в контролі за його діяльністю. І тоді він нестиме відповідальність за результат своїх дій. Щодо адміністрації Президента, то І. Плющ вважав її зайвою. На його думку, має бути невеличка група людей, яка може займатися помилуванням, нагородами, а все інше – прерогатива Кабінету Міністрів.

28 січня 1992 р., коли розпочалася п'ята сесія Верховної Ради, опозиція виступила з вимогою відправити уряд В. Фокіна у відставку. Л. Кравчук вважав таку вимогу неможливою і поставив питання про розмежування законодавчої і виконавчої влади та про необхідність затвердження посад представників Президента в регіонах. До того ж запропонував надати Президентові додаткових повноважень. Адже, наприклад, Кабмін утворюється Верховною Радою, але главою виконавчої влади є Президент. Відтак стосовно реорганізації й утворення та ліквідації міністерств Президент має право лише звернутися до Верховної Ради з пропозиціями. Л. Кравчук вважав за необхідне окреслити в Конституції коло тих міністерств, які становили б Кабмін, а відповідно їх керівники входили до складу уряду. «Це були б конституційні органи державної виконавчої влади, скажімо, міністерства у закордонних справах, оборони, фінансів, економіки, юстиції, внутрішніх справ, зовнішніх економічних зв'язків, держкомітет зв'язку та митний комітет. Керівники зазначених органів, як і сам прем'єр, призначалися б Президентом у разі схвалення запропонованих ним кандидатур Верховною Радою. Президент мав би здійс-

нювати загальне керівництво і спрямовувати виконавчу діяльність Кабміну. Решта міністерств, інших центральних виконавчих органів реорганізувалися б, утворювалися та ліквідовувалися безпосередньо Президентом», – зазначалося у доповіді Л. Кравчука (Кравчук 1992, с. 2). Тоді ж він запропонував до прийняття нової Конституції припинити дію виконавчих комітетів рад і передати виконавчу владу на місцях одноосібному органу, повноважному представнику Президента.

Щоправда представники рад не дуже схвально оцінили цю пропозицію. Вони якщо й не виступали проти, то ратували за обрання голів місцевих адміністрацій прямим таємним голосуванням та щоб на вимогу двох третин депутатів відповідної ради Президент був зобов'язаний розглянути питання про звільнення свого представника.

7 лютого 1992 року Верховна Рада заслухала звіт Кабінету Міністрів. До відставки прем'єра В. Фокіна не дійшло, але парламент надав Президенту право визначати структуру уряду та рекомендувати протягом десяти днів сформуванню новий його склад і надати пропозиції стосовно змін у структурі виконавчої влади всіх рівнів.

20 лютого 1992 року Л. Кравчук запропонував Верховній Раді перерозподілити повноваження виконавчого характеру від рад до місцевих виконавчих органів. Стосовно призначення представників Президента, то на думку Л. Кравчука треба шукати демократичні шляхи. «Одним з них ми пропонуємо вважати погодження кандидатур з депутатами місцевих рад, місцевими організаціями політичних партій, громадськими організаціями і рухами» (Кравчук 1992, с. 2).

У лютому 1992 року Л. Кравчуком була заснована Державна дума України як орган «для вироблення основних напрямів і принципів діяльності органів виконавчої влади» з питань внутрішньої й зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку. Президент мав намір взяти на себе частину повноважень Верховної Ради України. У цьому була певна логіка, тому що законодавча влада не встигала за життям (Право України 1992, № 6, с. 2–4; ЦДАВО України, Ф. 5233, оп. 2, спр. 22, с. 83–85). Головна мета діяльності Думи, як уявляв Л. Кравчук, мала полягати в тому, щоб «готувати укази, документи, проекти указів, проекти директивних документів уряду, прогнозування, передбачати наслідки» (Кравчук 1993, с. 123). Головою Державної Думи був сам Президент, заступником – Прем'єр-міністр. У складі Держдуми створено чотири колегії, якими керували державні радники. Державним радником з питань науково-технічної політики було призначено І. Юхновського, з питань правової політики – О. Ємця, з питань гуманітарної політики – М. Жулинського, з питань економічної політики – О. Ємельянова. Основними завданнями Держдуми були координація діяльності органів державної виконавчої влади, господарських і соціально-культурних структур. До складу Держдуми входили 62 члени, зокрема з Колегії питань економічної політики – 21 член; з питань науково-технічної політики – 15 членів; з питань гуманітарної та з питань правової політики – по 13 членів. Президент Л. Кравчук зазначав: «От кажуть: замініть прем'єра, і все піде іншим шляхом. Це утопія. Де гарантія, що нові поведуть справу краще? Так розмірковуючи, дійшов висновку, що треба утворити Державну думу в системі виконавчої влади. Себто тепер у нас Кабінет Міністрів, Президент і Державна дума. Головна мета Думи – готувати документи, укази, прогнозувати. Бо головна проблема нині не в міністерствах. Дума дасть можливість творити, приймати рішення, а еволюційним шляхом зміняться усі урядові й інші структури» (Горлов та ін. 2005, с. 98).

Появу Державної думи депутати зустріли негативно. Ось як оцінював її діяльність Голова Верховної Ради І. Плющ: «Президент навіть створив якусь невідому державну думу, наділив її якимись невідомими повноваженнями. Державна дума засіла і в присутності Президента підготувала 11 вересня 1992 року проект постанови, на титулі якого написано: «Державна Дума України». А хто ж створив цю державну думу? Якщо вона дума при Президентові, то нехай так і буде, але, по-перше, треба забрати слово «Державна», а по-друге, вилучити з назви слово «Україна». Бо дума при Президенті – це не дума України» (Горлов та ін. 2005, с. 104).

Зіткнувшись з такою реакцією, Л. Кравчук через дев'ять місяців розпустив Державну Думу і 27 жовтня 1992 року Л. Кравчук видав указ «Про реорганізацію адміністрації Президента України» для «вдосконалення організації роботи і структури адміністрації та усунення дублювання

в діяльності органів державної влади» (Голос України 1992, 30 жовтня, с. 2). Таким чином, ліквідувалася неконституційна (за словами І. Плюща) Державна Дума України та Координаційна рада з питань економічної реформи, а натомість у складі адміністрації Президента утворювалася Соціально-економічна рада. Її головою Президент призначив В. Симоненка, котрий з 2 по 13 жовтня 1992 року виконував обов'язки Прем'єр-міністра. Втім, за словами Л. Кравчука, Держдуму ліквідували не тому, що вона працювала погано: «Візьміть таке: два державні радники і керівники колегій Юхновський і Жулинський стали віце-прем'єрами, Прем'єр-міністр Кучма був членом Держдуми. Таким чином, саме Дума дала новому уряду основні кадри. А Соціально-економічна рада працюватиме тільки з Президентом, ніякого прямого, директивного впливу ні на уряд, ні на інфраструктури вона не матиме». 7 листопада 1992 року Л. Кравчук призначив радників Президента: О. Ємельянова (з питань науки), В. Симоненко (із соціально-економічних питань), О. Слепичева (із зв'язків з міжнародними фінансовими установами та контролю за зовнішньо-економічною діяльністю), О. Ємця (з політико-правових питань). Ті «думці», котрі не потрапили до уряду, були представлені в Адміністрації Президента. Голова Соціально-економічної ради зазначав, що основною формою її роботи будуть засідання. Загалом, за словами секретаря адміністрації Президента М. Хоменка, апарат адміністрації виконував роль узагальнюючого центру, консультував Президента, опрацьовував варіанти рішень, прогнозував можливі наслідки. Тоді в адміністрації Президента працювали 180 фахівців, і вже це давало опозиції підстави називати її тінювим урядом (Горлов 2005, с. 111–112).

Якщо Верховна Рада намагалася здійснювати курс на парламентську республіку із збереженням важливих елементів радянської влади, то виконавча влада на чолі з Президентом прагнула власного посилення через розбудову виконавчої влади з розвитком місцевого й регіонального самоуправління. Саме тоді з подання Л. Кравчука 5 березня 1992 року Верховна Рада схвалила закони «Про Представника Президента України» (ВВР 1992, № 23, с. 335) і «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Українського РСР та місцевого самоврядування (26 березня 1992 року) на додаток до вертикалі Рад, створюючи вертикаль «нової» системи влади, підпорядковану безпосередньо президенту. Це була перша спроба розмежування владних повноважень між виконавчою владою та представницькими органами на обласному та районному рівнях, адже ці адміністрації повинні були замінити обласні виконавчі комітети рад, а вже голови обласних адміністрацій мали закінчити реорганізацію влади на рівні районів (ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 22, арк. 63).

Такий варіант розв'язання проблеми можна вважати лише частково вдалим з кількох причин. Перш за все, він мав ознаки тимчасової моделі розмежування владних повноважень, так як при умові запропонованого варіанту паралельність виконавських та представницьких владних структур зберігалася по всій вертикалі. До того ж обидві гілки влади мали можливість керувати народним господарством. Саме ці повноваження і стали предметом суперечок та боротьби навколо Закону України «Про Представника Президента України». Упродовж усього періоду існування Представників Президента України Верховною Радою України кілька разів порушувалося питання щодо їх легітимності. Тому постійно це призводило до звуження повноважень Представників Президента України на місцях. Цю тенденцію підтверджують поправки, які вносилися до Закону України «Про Представника президента України». Відповідно до змін, внесених Законами України «Про внесення змін до Закону України «Про представника Президента України» (ВВР 1993, № 19, с. 197) та «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про представника Президента України» (ВВР 1993, № 19, с. 198), Представник Президента України визначався не як найвища посадова особа державної виконавчої влади, що підпорядкований виключно Президентові України, а тільки як глава відповідної державної адміністрації. Відбулися також зміни в питаннях призначення та звільнення Представника Президента України. Ця фігура почала більшою мірою залежати від місцевої Ради. Було також спрощено процедуру зняття з посади Представника Президента України за ініціативою місцевої Ради, а його самого позбавлено суттєвих важелів влади.

Основними функціями представника Президента було забезпечення реалізації законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влад, контроль за діяльністю місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від підпорядкування і форми власності. Але представник Президента України не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад навіть у випадку, якщо вони суперечили закону. Він міг лише тимчасово призупинити їхню дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку (Кульчицький 2001, с. 56). Окрім того, інститут Представників Президента України не було запроваджено в містах, за виключенням міст Києва та Севастополя. Це звужувало можливості організації управління економікою країни та негативно впливало на темпи і характер реформ. Крім того, заклало базу для майбутнього протистояння представників двох владних структур.

9 квітня 1993 року Л. Кравчук зібрав своїх представників на нараду і доручив добирати людей у нові державні структури тільки за компетентністю, а не за ознаками особистої відданості. Положення про місцеву адміністрацію передбачало, що вона «контролює діяльність органів місцевого самоврядування з питань додержання Конституції, законів України, указів Президента, постанов Верховної Ради, актів Кабінету Міністрів» (Горлов 2005, с. 98–100). Проте відразу після призначення представників Президента почали лунати заяви, що до влади повернулися старі компартійні кадри. Служба Президента спробувала їх спростувати, заявивши, що із 482 представників Президента в районах протягом останніх 4 років в компартійних органах працювало лише 105 осіб. Однак реально партійну роботу пройшли більшість керівників місцевих держадміністрацій. У зв'язку з цим навіть поміркована депутатська фракція «Нова Україна» заявила, що біля влади продовжує залишатися компартійна верхівка, яка гальмує всі позитивні процеси (Горлов 2005, с. 98–100).

Нерідко представники Президента на місцях приймали рішення, що перевищували межі їх повноважень. Так, в 1992 році органами прокуратури виявлено близько 700 таких правових актів представників Президента в районах і 150 в областях, а в першій половині 1993 р. (до 1 червня), відповідно 550 і 30 (Панченко 1993, с. 51; Урядовий кур'єр 1993, 5 січня, с. 3).

Відносини між представниками президентської і парламентської вертикалей влади залишалися не визначеними. Під час внесення змін та доповнень у Закон України про представників Президента в березні 1993 року Верховна Рада внесла уточнення: голови обласних і районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л. Кравчука про те, що ними мають стати представники Президента України, було проігноровано (Кульчицький 2001, с. 56).

Таким чином, після впровадження інституту президентства в Україні жодна з гілок влади не мала чітко визначеного офіційного статусу, адміністративної структури, а отже, і ефективної системи управління. З одного боку, парламент, наділений вищими законодавчими повноваженнями і значною владою над урядом, з другого – президент з його значними правами щодо визначення структури уряду та впливом на творення законодавства. Відомо, що основними чинниками взаємовідносини законодавчої і виконавчої гілок влади є конституційні норми, які визначають дієздатність президента і парламенту. Тому всі надії були покладені саме на Основний Закон, який мав бути прийнятий в найближчий час. Однак, навколо цього теж відбувалися протистояння, причому не лише між новообраним Президентом та Верховною Радою, а й у самому парламенті. Народні депутати ділилися щонайменше на три групи: прихильників вертикалі радянської влади, парламентської республіки і президентської форми правління (Горлов 2005, с. 19–20). 1 липня 1992 року на обговорення Верховної Ради України було винесено проект Конституції, однак діючий Основний закон так і буде залишатися радянським, а сам процес прийняття його нової версії затягнеться на роки.

Список джерел та літератури

- БАНДУРКА, О. М., ГРЕЧЕНКО, В. А., 2000, Влада в Україні: на зламі другого і третього тисячоліть. Харків: Університет внутрішніх справ.
- Вийти на стабільність (Президент України Л. М. Кравчук відповідає на запитання газети «Урядовий кур'єр», 1993. Урядовий кур'єр. 5 січня. с. 2–3.
- ГАМАН, В. П., 1998. Парламентські коридори, або Момент істини у нашій новітній історії: Розмови різних років з українськими парламентарями. К.: Укр. письменник.
- ГОРЛОВ, А. та ін., 2005, Еволюція влади. К.: Київська правда.
- Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України», 1992, Відомості Верховної Ради України. № 40, с. 271.
- Закон України «Про вибори Президента Української РСР», 1991, Відомості Верховної Ради України. № 33, с. 449.
- Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про Представника Президента України», 1993, Відомості Верховної Ради України. № 19, с. 197.
- Закон України «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», 1991, Відомості Верховної Ради України. № 33, с. 445.
- Закон України «Про Президента Української РСР», 1991, Відомості Верховної Ради України. № 33, с. 446.
- Закон України «Про Представника Президента України», 1992, Відомості Верховної Ради України. № 23, с. 335.
- КРАВЧУК, Л. М., 1992, Виступ на сесії Верховної Ради України, Голос України. 22 лютого, с. 1–2.
- КРАВЧУК, Л. М., 1992, Ми можемо вистояти тільки в єдності: [Виступ на сесії Верховної Ради України], Голос України. 30 січня, с. 1–2.
- КРИВЕЦЬ, Є. В., 1991, Вдосконалення соціалістичної федерації і проблеми національного державного будівництва (питання теорії і практики), Радянське право. № 3, с. 34–42.
- КУЛЬЧИЦЬКИЙ, С. В., 2001, Утвердження незалежної України: перше десятиліття, Український історичний журнал. № 3, с. 50–60.
- МИХАЛЬЧЕНКО, Н. И., АНДРУЩЕНКО, В. П., 1996, Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995. К.: Укр. центр духовной культуры, 1996.
- ПЛАХОТНЮК, Н. Г., МЕЛЬНИЧЕНКО, В. І., 2004, Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток. К.: Максимус.
- ПЛЮЩ, І. С., 1992, Межу зволікання перейдено, Голос України. 25 січня, с. 2–3.
- ТРИПОЛЬСЬКИЙ, В. О., 1999, Демократія і влада. К.: Парламентське вид-во.
- Указ Президента України «Про Державну Думу України» від 25.02.1992 року, 1992, Право України. № 6, с. 2–4.
- Указ Президента України «Про реорганізацію Адміністрації Президента України» від 27.10.1992 року, 1992, Голос України. 30 жовтня, с. 2.
- ПАНЧЕНКО, П. П. та ін., 1993, Україна незалежна: час випробувань, сподівань. К.: АН України. Ін-т історії України.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5233, оп. 1, спр. 22, 63 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5233, оп. 1, спр. 22, 83–85 арк.
- ШПАКОВАТИЙ, М. І., 1992, Леонід Кравчук: «Є така держава Україна» (Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання). К.: Глобус.
- HARASYMIW B., 2002, Post-Communist Ukraine. Edmonto, Toronto, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

References

- BANDURKA, O. M., HRECHENKO, V. A., 2000, Vlada v Ukraini: na zlami drugoho i tretoho tysiacholit [Power in Ukraine: at the turn of the second and the third millennia]. Kharkiv: Universytet vnutrishnikh sprav. [In Ukrainian].

- Vyity na stabilnist (Prezydent Ukrainy L. M. Kravchuk vidpovidaie na zapytannia hazety «Uriadovy kurier», 1993 [Go for stability (President of Ukraine L. M. Kravchuk answers the questions of the newspaper «Governmental Courier»). Uriadovy kurier. 5 sichnia, s. 2–3. [In Ukrainian].
- HAMAN, V. P., 1998. Parlamentski korydory, abo Moment istyny u nashii novitnii istorii: Rozmovy riznyh rokov z ukraïnskymy parlamentariamy [Parliamentary corridors, or a moment of truth in our recent history: Talks of different years with Ukrainian parliamentarians.]. K.: Ukr. pysmennyk. [In Ukrainian].
- HORLOV, A. ta in., 2005, Evoliutsiia vlady [The evolution of power]. K.: Kyivska pravda. [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin i dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainy», 1992 [The Law of Ukraine «About Amendments to the Constitution (Basic Law) of Ukraine»]ю Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 40, s. 271. [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro vybory Prezydenta Ukrainiskoi RSR», 1991 [The Law of Ukraine «About the election of the President of the Ukrainian SSR»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 33, s. 449. [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin i dopovnen do Zakonu Ukrainy «Pro Predstavnyka Prezydenta Ukrainy»: Pryiniaty 16 bereznia 1993 r., 1993 [The Law of Ukraine «About Amendments to the Law of Ukraine «About the Representative of the President of Ukraine»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 19, s. 197. [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro zasnuvannia posta Prezydenta Ukrainiskoi RSR i vnesennia zmin ta dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainiskoi RSR», 1991 [The Law of Ukraine «About the Establishment of the Post of President of the Ukrainian SSR and Amendments to the Constitution (Basic Law) of the Ukrainian SSR»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 33, s. 445. [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro Prezydenta Ukrainiskoi RSR», 1991 [The Law of Ukraine «About the President of the Ukrainian SSR»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 33, s. 446. [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro Predstavnyka Prezydenta Ukrainy», 1992 [The Law of Ukraine «About the Representative of the President of Ukraine»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukraini. № 23, s. 335. [In Ukrainian].
- KRAVCHUK, L. M., 1992, Vystup na sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy [Speech at the session of the Verkhovna Rada of Ukraine], Holos Ukrainy. 22 liutoho, s. 1–2. [In Ukrainian].
- KRAVCHUK, L. M., 1992, My mozhemo vystoiaty tilky v yednosti: [Vystup na sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy] [We can only stand in unity: [Speech at the session of the Verkhovna Rada of Ukraine], Holos Ukrainy. 30 sichnia, s. 1–2. [In Ukrainian].
- KRYVETS, Ye. V., 1991, Vdoskonalennia sotsialistychnoi federatsii i problemy natsionalnoho derzhavnoho budivnytstva (pytannia teorii i praktyky) [Improvement of socialist federation and problems of national state building (questions of theory and practice)], Radianske pravo. № 3, s. 34–42. [In Ukrainian].
- KULCHYTSKYI, S. V., 2001, Utverdzhenia nezaleznoi Ukrainy: pershe desiatylyttia [Creating an Independent Ukraine: The First Decade], Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal. № 3, s. 50–60. [In Ukrainian].
- MYKHALCHENKO, N. Y., ANDRUSHCHENKO, V. P., 1996, Belovezhe. L. Kravchuk. Ukraina 1991–1995 [Belovezhie. L. Kravchuk. Ukraine 1991–1995]. K.: Ukr. tsentr dukhovnoi kultury, 1996. [In Russian].
- PLAKHOTNIUK, N. H., MELNYCHENKO, V. I., 2004, Instytut prezydentstva v Ukraini: stanovlennia ta rozvytok [Institute of the Presidency in Ukraine: formation and development]. K.: Maksimus. [In Ukrainian].
- PLIUSHCH, I. S., 1992, Mezhu zvolikannia pereideno [Delay border crossed]. Holos Ukrainy. 25 sichnia, s. 2–3. [In Ukrainian].
- TRYPOLSKYI, V. O., 1999, Demokratsiia i vlada [Democracy and power]. K.: Parlamentske vyd-vo. [In Ukrainian].
- Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Derzhavnu Dumu Ukrainy» vid 25.02.1992 roku, 1992 [Decree of the President of Ukraine «About the State Duma of Ukraine» of 25.02.1992]. Pravo Ukrainy. № 6, s. 2–4. [In Ukrainian].
- Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro reorganizatsiiu Administratsii Prezydenta Ukrainy» vid 27 zhovtnia 1992 roku, 1992 [Presidential Decree «About Reorganization of the Presidential Administration of Ukraine» of 27.10.1992]. Holos Ukrainy. 30 zhovtnia, s. 2. [In Ukrainian].
- PANCHENKO, P. P. ta in., 1993, Ukraina nezalezna: chas vyprobuvan, spodivan [Ukraine is independent: a time of trials and hopes]. K.: AN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. [In Ukrainian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine], f. 5233, op. 1, spr. 22, 63 ark. [In Ukrainian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine], f. 5233, op. 1, spr. 22, 83–85 ark. [In Ukrainian].
- SHPAKOVATYI, M.I., 1992, Leonid Kravchuk: «Ie taka derzhava Ukraina» (Materialy z vystupiv, interviu,

pres-konferentsii, bryfinhiv, vidpovidei na zapytannia) [Leonid Kravchuk: «There is such a state of Ukraine» (Materials from speeches, interviews, press conferences, briefings, answers to questions)]. K.: Hlobus. [In Ukrainian].

Narasymiw B., 2002, Post-Communist Ukraine. Edmonton, Toronto, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. [In English].

Особливості становлення президентської влади в Україні на початковому етапі незалежності

У статті зроблено спробу проаналізувати особливості становлення президентської влади в Україні та проблеми її діяльності в перші роки незалежності. Варто зауважити, що система інституту президентства була повністю новою для України, хоча досвід даної влади вже був у Радянському Союзі, а першим Президентом СРСР було обрано Михайла Горбачова.

Важливим став детальний аналіз законодавчої бази того періоду, і це дозволило дослідити причини протиріч, які виникали між головними гілками влади – виконавчою та законодавчою, визначити, яку позицію в даних відносинах займав президент України.

Детально розглянуто спроби президентської адміністрації поширити свій вплив на систему влади в державі шляхом заснування таких структур як Державна дума України та інститут Представників президента. Проаналізовано, чому дані реформи не мали успіху та швидко були закінчені. Цікавим є подання думок з цих питань різних політичних лідерів того періоду, які фактично стояли у витоків будівництва нової політичної системи України. Зауважимо, що появу Державної Думи розцінювали особливо негативно, критикували навіть її назву та побоювалися, що дана структура забере на себе частково повноваження Кабінету Міністрів України, а її законодавча діяльність створить значні правові колізії, враховуючи нормативно-правові акти, які активно розроблялися та приймалися Верховною Радою України.

Окремо досліджено таке проблемне питання як підбір кадрів для роботи в нових структурах. Зазначено, що часто перевага надавалася не професійними і діловими якостями, а політичним і особистим симпатіями, а це призводило до проникнення у владні структури некомпетентних виконавців.

В результаті детального аналізу подій того періоду, автор статті приходить висновку, що всі зміни, які здійснювалися широкою нормативно-правовою базою, не мали успіху, оскільки країна жила за радянською Конституцією. Даний документ потрібно було приймати терміново, однак враховуючи плюралізм думок як між гілками влади, так і в самому парламенті, було зрозуміло, що конституційна реформа затягнеться надовго. Таким чином, суперечності між гілками влади та еволюція інституту президентства затягнулися на тривалий час.

Ключові слова: конституція, інститут президентства, законопроект, конституційна реформа, політична система, виконавча влада, законодавча влада.

Chernyshevych Olena, Candidate of Historical Sciences, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Чернишевич Олена, кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5564-3116>

Received: 24-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ пол. ХХ – на поч. ХХІ ст.

Ірина Малацай

HISTORY OF STATE REGULATION OF TOURISM INDUSTRY IN UKRAINE IN THE LATER HALF OF XX TO THE BEGINNING OF XXI CENTURY

Iryna Malatsai

The article is devoted to the study of the history of state regulation in the tourist sphere in Ukraine, as a component of socio-political and economic development of the country. The peculiarities of the management of the industry at the time of Ukraine's joining the USSR along with the presence of a bureaucratic and controlling apparatus were determined. The article focuses on the study of the history of the formation and development of state regulation of tourism commencing with the proclamation of Independence to the present. The need for a well-considered and competent approach to determining the place and role of the tourism industry in the current challenges is emphasized. At present, it is the acknowledged fact that in many countries of the world the tourism industry has long been established and is steadily developing, having a material base and providing work to millions of people, which undoubtedly positively influences the development of individual states. In Recent years, building of market economy model in our country requires the development of fundamentally new approaches to the formation of effective regulatory mechanisms in the field of domestic tourism. There is a number of problems in Ukraine that do not contribute to the development of the tourism sector, leading to significant destruction of economic and social relations in tourism industry. The reasons for the inefficient realization of the competitive advantages of Ukraine's unique resource potential are the lack of a comprehensive system of public tourism management in the regions; subordination of establishments for temporary accommodation of tourists as well as sanatorium-resort, health and recreational establishments to different ministries and departments; imperfection and «scattering» of the legal framework; slow rate of growth of investments in the development of the material and financial facilities of tourism industry; lack of state support and a comprehensive approach to the promotion of the national tourism product in the domestic and international market of tourism services; insufficient level of information infrastructure development; imperfection of the database regarding tourist destinations etc.

Keywords: history, tourism, state regulation, Ukraine, state policy, tourism industry.

Беззаперечно, туризм є важливою сферою соціокультурного та економічного розвитку України. У більшості розвинутих країн туристична сфера є провідною галуззю економіки, де поряд із значним приватним сектором туристичного бізнесу існують розвинуті форми державного сектору, а також ефективні засоби державно-правового регулювання правовідносин суб'єктів, що здійснюють туристичну діяльність. В умовах сьогодення беззаперечним є той факт, що відбувається активне втручання держав у конкурентну боротьбу за вплив на міжнародні туристичні потоки через реалізацію державних програм, запровадження нормативної бази та фіскальної політики, сприятливої для індустрії туризму та ефективних механізмів збереження історико-культурних й природних ресурсів. Сьогодні подорожі та відпочинок стали невід'ємною частиною життя населення всіх континентів і, як наслідок, у структурі витрат середньостатистичної сім'ї розхід на туристичні послуги – це четверта стаття після харчування, одяг та обслу-

говування об'єктів нерухомості та автомобіля. За підрахунками ООН кількість туристів у світі ще в 2017 році досягла показника – 1,32 млрд осіб (Алексєєва 2005, с. 3).

Туристична галузь, враховуючи її значний вплив на економічний та соціальний розвиток країни, розгалуженість господарських зв'язків, потребує підтримки регулювання, та контролю з боку держави. Україна об'єктивно має всі передумови для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатий історико-культурний, природний та рекреаційний потенціал сприяють зростанню внутрішнього та в'їзного туризму (Кожухівська 2012). Дослідження процесу формування державно-правового регулювання є важливою складовою розуміння своєрідних умов розвитку туристичної галузі в Україні у продовж другої половини ХХ – на початку ХХІ століть.

Значний внесок у дослідження проблем становлення державно-правового регулювання туристичної діяльності, формування державної туристичної політики, створення ефективних механізмів регулювання на національному, регіональному та місцевому рівнях зробили Ю. В. Алексєєва (Алексєєва 2004), М. М. Біль (Біль 2011), А. М. Близнюк, Л. І. Давиденко, Н. Й. Коніщев (Близнюк, Давиденко, Коніщев 2007), В. Г. Герасименко, О. Л. Михайлюк (Герасименко, Михайлюк 2019), Є. В. Козловський (Козловський 2008), Л. А. Пал (Пал 1999) та інші. Різноманітність досліджуваних питань туристичної галузі підтверджує складність, актуальність та неоднозначність означеної теми. Однак слід наголосити, що ціла низка аспектів державно-правового регулювання розвитку туризму в Україні ще не має об'єктивного та всебічного відображення в науковій літературі: це, зокрема роль, функції та повноваження держави (уповноважених органів державної влади), ефективність застосування правових норм тощо. Сьогодні надзвичайно актуальним є також питання наукового обґрунтування місця та ролі туристичної сфери в системі соціально-економічних пріоритетів, вироблення теоретичних основ формування туристичної політики та механізмів її практичної реалізації. Адже туризм являє собою важливий чинник, що сприяє досягненню взаєморозуміння між різними мовними, релігійними і національними групами, зміцненню національної єдності і культурної інтеграції.

Зважаючи на місце та роль туризму в житті суспільства, багато держав проголосили туристичну індустрію одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки. Саме це стало потужним поштовхом, який активізував розвиток економіки багатьох країн, сприяв подоланню криз, став стимулом та джерелом надходжень коштів для охорони природного та розбудови соціального середовища, підтримки культурного різноманіття.

В повоєнні роки в СРСР сформувалась досить складна система стратегічного та оперативного регулювання туризму. Організація туризму в Україні одночасно покладалася на різні відомства. Необхідно наголосити, що найбільш вагомий внесок у розвиток галузі зробила єдина туристична система профспілок, оперативне управління якою здійснювала Українська республіканська рада по туризму та екскурсіях (УРПТЕ). Стратегічне управління туристичним господарством республіки, та всі основні рекомендації, поради, установки надходили з Москви. У зв'язку з розвитком туристичного руху в країні, а також збільшенням чисельності іноземців, що бажали відвідати республіку, виникла необхідність створення [на той час] сучасної туристичної індустрії. При цьому застосовувалися, в основному, екстенсивні методи без урахування сучасних досліджень вчених і даних соціологічних досліджень. Плануючи розвиток галузі «від досягнутого», залишалися поза увагою реальні проблеми основних суб'єктів галузі. Внаслідок цього низькими були культура і якість обслуговування туристів, не ефективно використовувалася матеріально-технічна база, повільно вводилися в експлуатацію нові і затягувалася на роки реконструкція існуючих об'єктів.

В СРСР державну політику в галузі туризму проводила Всесоюзна центральна рада професійних спілок (ВЦРПС) та Головне управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР. Основні задачі туризму полягали в оздоровленні та культурно-пізнавальному інформуванні населення. Туристичні організації не підлягали оподаткуванню, у тому числі, і на прибуток. Із державних, профспілкових бюджетів, фондів підприємств виділялися значні суми на розвиток

матеріально-технічної бази, придбання пільгових путівок, дотації туристичним організаціям. За радянських часів питання туризму в Україні постійно регулювала ціла низка державних установ: Державний комітет СРСР з іноземного туризму, який в Україні був представлений Головним управлінням по іноземному туризму при Раді Міністрів Української РСР, Українська республіканська рада з туризму та екскурсій, що входила до складу Української ради професійних спілок, Бюро міжнародного молодіжного туризму (БММТ) «Супутник» ЦК ЛКСМУ, а також міністерства, що мали підвідомчі туристичні заклади – всього понад 20 міністерств, відомств і громадських організацій (Абрамов, Тонкошкур 2010, с. 129–130)

Із здобуттям Україною незалежності загальносоюзну вертикаль було порушено, але в межах республіки аналогічна структура управління туристичною індустрією в цілому зберіглася. Деякою мірою на той час організаційна система мала певні переваги: в умовах ринкових перетворень туристично-рекреаційна сфера вимагала чималих інвестиційних ресурсів і капіталовкладення міністерств та відомств, які забезпечували значну частину фінансування галузі. Разом з тим все більш наочними ставали недоліки такої організації управління на макроекономічному рівні, пов'язані, насамперед, з ігноруванням системного підходу до управління. Окремі елементи структури галузі розпочали свою внутрішню реорганізацію, при цьому не координуючи свої дії. Єдиний орган державного управління в галузі – Головне управління по іноземному туризму при Раді Міністрів України – припинив своє існування ще в 1989 р., й на його базі була створена державна корпорація «Укрінтур», але за обсягами її діяльності, туризм посідав другорядне місце. Водночас «Інтурист», БММТ «Супутник» та «Укрпрофтур», втративши державну опіку, відносно швидко адаптувалися до нових ринкових умов шляхом роздержавлення та акціонування туристичних об'єктів. У 1989–1993 рр. процеси переходу України до ринкових економічних відносин призвели до погіршення балансу в'їзного та виїзного туристичних потоків, що призвело до руйнації важливих складових інфраструктури галузі, а саме: розпаду соціально-орієнтованих внутрішнього та молодіжного туризму, відтоку значних валютних коштів за кордон, погіршення матеріальної бази. Була зруйнована система напрацьованих зв'язків щодо формування і реалізації турів й система кадрового забезпечення (Матвієнко 2014, с. 19).

Завдяки керованості процесів, у 90-ті роки ХХ ст. туризм почав відроджуватися на системній основі. Характерною рисою даного етапу стала інтенсивна правотворчість з питань туризму, й широка розгалуженість його норм, що й спричинило певні колізії, стихійність, наявність прогалин в правовому регулюванні окремих аспектів туристичних відносин. Водночас потрібно наголосити, що ці кроки сприяли розвитку туристичної галузі, по-перше, було уточнено місце й роль туризму як одного з пріоритетних напрямів розвитку національної культури й економіки, а по-друге, вперше за багато років в законодавчому порядку було сформовано термінологічно-понятійний апарат у сфері туризму, визначено ключові поняття, на яких будуються туристичні відносини. Закономірним результатом стала ситуація, коли, незважаючи на відкритість кордонів, у 1992 р. Україну відвідали лише 120 тис. іноземців, що майже втричі менше, тоді як у середині 80-х років ХХ ст. щорічно відвідувало понад 500 тис. туристів. У той саме час майже 10 млн. українських громадян виїжджало за кордон, переважно у так звані «шоп-тури». Внаслідок недостатньо контрольованої ситуації держава втратила майже 80% валютних надходжень від іноземного туризму. Ці процеси також спричинили розпад системи соціально орієнтованого внутрішнього туризму і руйнування важливих складових інфраструктури галузі (Федорченко, Дьорова 2002, с. 106).

Для пошуку шляхів виходу з кризи у травні 1993 р. був створений Державний комітет по туризму України, як вищий інституційний орган системи управління вітчизняною туристичною галуззю, безпосередньо підпорядкований Кабінету Міністрів України. Головними заходами Держкомтуризму щодо формування системи державного регулювання туризму були: формування нормативно-правової бази для регулювання туристичної діяльності; розробка стратегічного плану розвитку галузі (Кабінетом Міністрів України затвердив Програму розвитку туризму на 1995–2005 рр., з 1995 р. в туристичній галузі запроваджено державну статистичну звітність);

введення з 1994 р. ліцензування туристичних підприємств; створення системи Генеральних агентств Держкомтуризму в регіонах на базі державних туристичних підприємств – регіональних підрозділів колишньої системи «Інтуристу»; сприяння туристичним підприємствам України щодо їх виходу на міжнародний ринок шляхом активізації виставкової діяльності (у 1994 р. започатковано проведення щорічних Міжнародних туристичних виставок) (Матвієнко 2014, с. 20).

З прийняттям Закону України «Про туризм» у 1995 році ситуація поліпшилась. На той час в Україні туристичну діяльність провадила велика кількість суб'єктів господарювання, відносини в цій галузі розвивалися хаотично й неконтрольовано із застосуванням принципів і методів, що склалися ще за радянських часів. Однак з часом у процесі реалізації норм Закону почали виникати суперечності, насамперед, між контролюючими органами та суб'єктами туристичної діяльності, що призводило до необґрунтованих санкцій, вимог, а при застосуванні норм податкового законодавства взагалі нехтувалась специфіка туристичної діяльності. Крім того, законодавчо не було враховано й позицію таких суб'єктів туристичної діяльності, як туроператори та турагенти. Тому питання правового статусу цієї категорії учасників туристичного ринку визначалися підзаконними нормативними актами, наприклад Ліцензійними умовами провадження діяльності, пов'язаної з наданням туристичних послуг. В результаті ситуації, що склалась, Верховною Радою України 18 листопада 2003 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм», який враховував нагальні потреби галузі, світовий досвід та рекомендаційні норми директив Європейського Союзу та документів Всесвітньої туристської організації. (Указ Президента України «Положення про Державну туристичну адміністрацію України» від 11 квітня 2002 року).

Завдяки цим та іншим заходам вдалося дещо упорядкувати діяльність у сфері організації надання туристичних послуг, зокрема значною мірою виведено діяльність туристичних фірм з «тіні», суттєво зменшити кількість шахрайських схем при організації подорожей за кордон, розширити асортимент та якість послуг. Водночас було виявлено окремі недоліки в системі організації державного управління та здійснення регулювання галуззю. Зокрема, поява центрального органу управління туристичною галуззю остаточно не розв'язала проблему багатомовності в туристичній індустрії України, хоча кількість відомств, що регулювали діяльність туристично-рекреаційних підприємств, зменшилася на той час до 14 державних і недержавних структур. Логічною спробою подолання розосередженості регулюючого впливу держави на функціонування туристичної галузі стало створення в 1996 р. Національної Ради по туризму. Однак роль та повноваження цього органу були номінальними, що пов'язано з рядом як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. Усвідомлення недосконалості існуючої системи управління та започаткування в середині 90-х рр. в Україні адміністративної реформи призвели до зміни структури управління туризмом у 1998–1999 рр. Водночас висувались нарікання відносно неналежного виконання чи взагалі невиконання завдань, поставлених перед Держкомтуризмом. Утім, його ліквідація згідно з Указом Президента України від 15 грудня 1999 р. № 193 «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» та утворення Державного комітету молодіжної політики, спорту та туризму на базі трьох державних комітетів України не могли бути розцінені однозначно схвально. В регіонах, відповідно, також відбулося об'єднання структурних підрозділів облдержадміністрації, що відали питаннями цих трьох сфер (Указ Президента України «Про внесення змін до схеми організації та взаємодії центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року).

Подальша практика довела хибність такої політики, повністю дотаційні молодіжна та фізкультурно-спортивна сфери відсунули туристичну галузь на другий план. Тому у 2000 р. була зроблена спроба виокремити туристичну політику і в складі Держкоммолодьспорттуризму України утворений урядовий орган державного управління – Державний департамент туризму. Прогнозованим наслідком усвідомлення проблем, що виникли в українській туристичній галузі, стала реорганізація Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму та створення Державного департаменту туризму, що діяв у його складі, центрального органу держав-

ної виконавчої влади – Державної туристичної адміністрації України (Держтурадміністрації). (Указ Президента України «Положення про Державну туристичну адміністрацію України» від 11 квітня 2002 року) Ця подія засвідчила активізацію політики держави щодо підтримки розвитку туризму, створення нових механізмів формування та просування національного туристичного продукту. Крім того, в 2003 р. до відання Держтурадміністрації були передані окремі повноваження щодо регулювання в курортній сфері. У 2004 р. з набуттям чинності нової редакції Закону України «Про туризм» Національна Рада по туризму була ліквідована (Закон України «Про туризм»).

Проте, потрясіння в галузі туризму щодо реформування організаційної структури державного управління в ній на цьому не закінчилися. Відповідно до Указу Президента України, Держтурадміністрацію України і Міністерство культури та мистецтв України було реорганізовано у новостворене Міністерство культури і туризму України, у складі якого постановою Кабінету Міністрів України від 12 липня 2005 р. № 564 був створений урядовий орган державного управління – Державну службу туризму і курортів (Указ Президента України «Про Положення про Міністерство культури і туризму України» від 2 грудня 2005 року). На 2010 р. центральним органом виконавчої влади в галузі туризму стало Державне агентство України з туризму і курортів (ДАУТК), яке підпорядковувалося на той час віце-прем'єр міністру України – міністру інфраструктури України С. І. Кубів (Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року»).

Основними завданнями департаменту були та залишаються: забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері туризму та курортів; забезпечення розроблення та виконання програм розвитку туризму та курортів в Україні; забезпечення координації міжрегіональної співпраці з питань туризму та курортів; сприяння розвитку внутрішнього та в'їзного туризму; забезпечення розгляду клопотання про оголошення природних територій курортними; забезпечення створення та ведення Державного кадастру природних територій курортів; забезпечення встановлення відповідних категорій об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, закладам харчування, курортним закладам тощо); оформлення та видача свідоцтва про встановлення об'єктам туристичної інфраструктури відповідної категорії; забезпечення створення та ведення реєстру свідоцтв про встановлення категорій об'єктам туристичної інфраструктури; забезпечення відповідно до законодавства ліцензування туроператорської діяльності; забезпечення ведення Ліцензійного реєстру суб'єктів туроператорської діяльності; забезпечення здійснення державного нагляду (контролю) за дотриманням суб'єктами господарювання вимог ліцензійних умов проведення туроператорської діяльності; участь у здійсненні стандартизації туристичних послуг та об'єктів туристичної інфраструктури (готелі, інші об'єкти, призначені для надання послуг з розміщення, заклади харчування, курортні заклади тощо); участь у представленні країни в міжнародних туристичних організаціях і на міжнародних туристичних заходах; поширення інформації про Україну та її туристичні можливості на міжнародному туристичному ринку. (Наказ Міністерства економічного розвитку України від 22.07.2016 № 1202 «Про затвердження Положення про департамент туризму та курортів»).

На сьогодні, у результаті реформування міністерств та інших органів влади, яке відбувається останні кілька років, з вересня 2019 р. Департамент туризму та курортів є структурним підрозділом новоствореного Міністерства економіки, торгівлі та сільського господарства України. За умов розуміння важливості туристичної галузі, як одного з ключових напрямків соціально-економічного розвитку України, все ж буде визначено чільне місце у структурі державних органів управління. За умови кваліфікованої праці цілого ряду спеціалістів у туристичній галузі України є всі шанси показати свою важливість у соціально-економічному розвитку держави. Варто зазначити, що практично в усіх розвинутих країнах світу є центральний орган виконавчої влади, відповідальний за розвиток туризму. Фінансування розвитку туризму за рахунок державного бюджету у провідних державах світу, як мінімум у 50–100 разів перевищує суми

витрат, закладених у держбюджеті України в попередні роки (Галасюк 2016, с. 2) Для економічного зростання нашої держави, цей галузевий напрямок має вагоме значення. Адже туризм в Україні, особливо враховуючи природно-рекреаційні ресурси, може стати тією цариною, що сприятиме створенню десятків тисяч робочих місць, покращити добробут цілих регіонів, стати більш зрозумілою для європейської спільноти. Іноземні туристи все частіше їдуть в Україну, і в зведений бюджет України від підприємств туристичної галузі в 2018 році надійшло 4,2 млрд гривень. Це в 2,5 більше, ніж роком раніше (1,7 млрд гривень в 2017 році). Надходження від суб'єктів господарювання туристичної галузі до зведеного бюджету держави в 2018 році зросли на 250%. Було 1,7 млрд грн., а зараз ми отримали 4,2 млрд грн. (Сьогодні 2019, 10 квітня).

Отже з вищевикладеної історії становлення державно-правового регулювання туристичної галузі в Україні можна з впевненістю зазначити, що цей процес ще не завершений. Не можна заперечити й те, що на розвиток галузі впливають події в суспільно-політичному житті, а як наслідок – економічні негаразди. Поки, що відсутність чіткої структури управління туристичною галуззю України призвела до ситуації, коли країна з багатим туристично-рекреаційним потенціалом, історичним спадком світової ваги не може у повному обсязі реалізувати себе, як об'єкт туристичної діяльності, як туристична країна. Однак, є впевненість в тому, що з відновленням цілісності України, туристична галузь буде виведена у одну з передових, яка сприятиме економічному зростанню нашої держави.

Список джерел та літератури

- АБРАМОВ, В. В., ТОНКОШКУР, М. В., 2011, Історія туризму. Харків: ХНАМГ.
- АЛЕКСЕЄВА, Ю. В., 2004, Вплив державної політики на розвиток туристичної галузі України // Актуальні проблеми внутрішньої політики. Збірник наук. праць Київ, № 1, с. 103–107.
- АЛЕКСЕЄВА, Ю. В., 2005, Державне регулювання розвитку туристичної галузі України в контексті досвіду Франції: автореф. дис... канд. наук з держ. упр. Одеса.
- БІЛЬ, М. М., 2011, Механізм державного управління туристичною галуззю на регіональному рівні: теоретико-прикладний аспект. Львів. Режим доступу: <http://ird.gov.ua/irdp/p20110801.pdf>
- БЛИЗНЮК, А. М., ДАВИДЕНКО, Л. І., КОНІЩЕВ, Н. Й., 2007, Механізми державного регулювання сфери туризму: сутність і шляхи удосконалення. Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері). Донецьк, № 11, с. 76–84.
- ГАЛАСЮК, С. С., 2016, Проблеми управління сферою туризму України в умовах сьогодення. Режим доступу: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3534/1>
- ГЕРАСИМЕНКО, В. Г., МИХАЙЛЮК, О. Л., 2019, Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції. Київ: ФОП Гуляєва В. М.
- Доходи України від туризму зросли в 2,5 рази. Економічні новини Економіка // Сьогодні. – 2019. – 10 квітня. Режим доступу: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/dohody-ukrainy-ot-turizma-vyrosli-v-2-5-raza-1250970.html>
- Закон України «Про туризм». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/324/95-%D0%B2%D1%80>
- КОЖУХІВСЬКА, Р. Б., 2012, Туризм в Україні: стан, фактори та перспектива розвитку. Інноваційна економіка. № 29. Режим доступу: https://tourlib.net/statti_ukr/kozuhivska.htm.
- КОЗЛОВСЬКИЙ, Є. В., 2008, Державне регулювання в галузі туризму: становлення та розвиток в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: Національна академія державного управління при Президентові України. Київ. Режим доступу: http://tourlib.net/aref_tourism/kozlovsky.htm.
- МАТВІЄНКО, А., 2014, Державно правове регулювання туристичної галузі в Україні: історичний аспект. Юридична Україна, № 2, с. 19–23.
- Наказ Міністерства економічного розвитку України від 22.07.2016 №1202 «Про затвердження Положення про департамент туризму та курортів». Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/view/ME160971?an>
- ПАЛ, Л. А., 1999, Аналіз державної політики. Пер. з англ. І. Дзюб. К.: Основи.
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми роз-

виту туризму та курортів на період до 2022 року» від 1 серпня 2013 р. № 638-р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-2013-%D1%80>

Указ Президента України «Про внесення змін до схеми організації та взаємодії центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року № 1573 (1573/99). Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1784/2005>

Указ Президента України «Положення про Державну туристичну адміністрацію України» від 11 квітня 2002 року № 331/2002. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331/2002>

Указ Президента України «Про Положення про Міністерство культури і туризму України» від 2 грудня 2005 року № 1688/2005. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U1688_05.html

ФЕДОРЧЕНКО, В. К., ДЬОРОВА, Т. А., 2002. Історія туризму в Україні. К.: Вища школа. Режим доступу: http://tourlib.net/books_history/fedorchenko61.htm

References

ABRAMOV, V. V., TONKOSHKUR, M. V., 2011, Istoriiia turizmu [History of tourism]. Kharkiv: KhNAMH. [In Ukrainian].

ALEKSEIEVA, YU. V., 2004, Vplyv derzhavnoi polityky na rozvytok turystychnoi haluzi Ukrainy [The influence of state policy on the development of the tourism industry in Ukraine. In: Current issues of domestic policy]. Aktualni problemy vnutrishnoi polityky: Zb. nauk, pr. Kyiv, № 1, s. 103–107. [In Ukrainian].

ALIEKSIEIEVA, Yu. V., 2005, Derzhavne rehuliuвання rozvytku turystychnoi haluzi Ukrainy v konteksti dosvidu Frantsii [State regulation of tourism industry development in Ukraine in the context of France experience]. PhD Dissertation. Odesa. [In Ukrainian].

BIL, M. M., 2011, Mekhanizm derzhavnoho upravlinnia turystychnoiu haluziu na regionalnomu rivni: teoretyko-prykladnyi aspekt [The mechanism of state management of the tourism industry at the regional level: theoretical and applied aspect]. Lviv, 228 s. Available from: <http://ird.gov.ua/irdp/p20110801.pdf> [In Ukrainian].

BLYZNIUK, A. M., DAVYDENKO, L. I., KONISHCHEV, N. I., 2007, Mekhanizmy derzhavnoho rehuliuвання sfery turizmu: sutnist i shliakhy udoskonalennia [Mechanisms of state regulation of tourism: the essence and ways of improvement.]. Visnyk DITB. Serii: Ekonomika, orhanizatsiia i upravlinnia pidpriemstvamy (v turystychnii sferi). Donetsk, № 11, s. 76–84. [In Ukrainian].

HERASYMENKO, V. H., MYKHAILIUK, O. L., 2019, Derzhavne rehuliuвання sfery turizmu Ukrainy v konteksti protsesiv yevrointehratsii [State regulation of tourism in Ukraine in the context of European integration processes]. Kyiv: FOP Hulciaieva V. M. [In Ukrainian].

Dokhody Ukrainy vid turizmu zrosly v 2,5 razy. Ekonomichni novyny Ekonomika [Ukraine's tourism revenue increased 2.5 times. Economic News Economy]. Siohodni, 2019, 10 kvitnia. Available from: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/dohody-ukrainy-ot-turizma-vyrosli-v-2-5-raza-1250970.html> [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro turizm» [Law of Ukraine «On Tourism»]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/324/95-%D0%B2%D1%80> [In Ukrainian].

KOZHUKHIVSKA, R. B., 2012, Turizm v Ukraini: stan, faktory ta perspektyva rozvytku [Tourism in Ukraine: state, factors and prospect of development]. Innovative economy. № 29. Available from: https://tourlib.net/statti_eng/kozuhivska.htm [In Ukrainian].

KOZLOVSKYI, YE. V., 2008, Derzhavne rehuliuвання v haluzi turizmu: stanovlennia ta rozvytok v Ukraini [State regulation in the field of tourism: formation and development in Ukraine]. PhD Dissertation. Natsionalna akademiia derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Kyiv, Available from: http://tourlib.net/aref_tourism/kozlovsky.htm [In Ukrainian].

MATVIENKO, A., 2014, Derzhavno pravove rehuliuвання turystychnoi haluzi v Ukraini: istorychnyi aspekt [State regulation of tourism industry in Ukraine: historical aspect]. Yurydychna Ukraina, № 2, s. 19–23. [In Ukrainian].

Nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku Ukrainy vid 22.07.2016 № 1202 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro departament turizmu ta kurortiv» [Order of the Ministry of Economic Development of Ukraine from July 22, 2016 № 1202 «On approval of the Regulations on the Department of Tourism and Resorts»]. Available from: <https://ips.ligazakon.net/document/view/ME160971?an> [In Ukrainian].

PAL, L. A., 1999, Analiz derzhavnoi polityky [Analysis of public policy]. Translated from English by I. Dziub, K.: Osnovy. [In Ukrainian].

Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku turizmu ta kurortiv na period do 2022 roku» vid 1 serpnia 2013 r. № 638-r/ [Ordinance of the Cabinet

of Ministers of Ukraine «On Approval of the Concept of the State Target Program for the Development of Tourism and Resorts for the Period up to 2022» of August 1, 2013 № 638-p]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-2013-%D1%80> [In Ukrainian].

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Polozhennia pro Derzhavnu turystychnu administratsiiu Ukrainy» vid 11 kvitnia 2002 roku N 331/2002 [Decree of the President of Ukraine «Regulations on the State Tourism Administration of Ukraine» of April 11, 2002 N 331/2002]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331/2002> [In Ukrainian].

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Polozhennia pro Ministerstvo kultury i turyzmu Ukrainy» vid 2 hrudnia 2005 roku N 1688/2005 [Decree of the President of Ukraine «On the Regulation on the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine» of December 2, 2005 N 1688/2005]. Available from: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U1688_05.html [In Ukrainian].

FEDORCHENKO, V.K., DOROVA, T. A., 2002, Istorii turyzmu v Ukraini [History of tourism in Ukraine]. K.: Vyshcha shkola. Available from: http://tourlib.net/books_history/fedorchenko61.htm [In Ukrainian].

Історія становлення державного регулювання туристичної галузі в Україні у другій пол. XX – на поч. XXI ст.

Стаття присвячена дослідженню історії становлення державного регулювання у туристичній сфері в Україні, як складової суспільно-політичного та економічного розвитку країни. Визначено особливості щодо управління галуззю за часів входження України до складу СРСР, наявності розгалуженого бюрократично-контролюючого апарату. Основна увага в статті приділена дослідженню історії формування та розвитку державного регулювання туризму від проголошення Незалежності до сьогодення. Наголошується на необхідності виваженого та компетентного підходу до визначення місця та ролі туристичної галузі в умовах викликів сьогодення. Сьогодні незаперечним визнається той факт, що в багатьох країнах світу індустрія туризму давно сформувалась і стабільно розвивається, маючи матеріальну базу і забезпечуючи роботою мільйони людей, що безперечно позитивно впливає на розвиток окремих держав. Останнім часом побудова ринкової моделі економіки в нашій країні вимагає розробки принципово нових підходів щодо формування ефективних механізмів регулювання саме в сфері вітчизняного туризму. В Україні існує ціла низка проблем, які не сприяють розвитку туристичної сфери, призводять до суттєвого руйнування економічних і соціальних відносин в туризмі. Причинами неефективної реалізації конкурентних переваг унікального ресурсного потенціалу України є відсутність цілісної системи публічного управління туризмом у регіонах; підпорядкованість закладів тимчасового розміщення туристів, санаторно-курортних, оздоровчих та рекреаційних закладів різним міністерствам і відомствам; недосконалість і «розпорошеність» нормативно-правової бази; повільні темпи зростання обсягів інвестицій у розвиток матеріальної бази туризму; недостатність державної підтримки та комплексного підходу до рекламування національного туристичного продукту на внутрішньому та міжнародному ринку туристичних послуг; недостатність рівня розвитку інформаційної інфраструктури; недосконалість бази даних стосовно об'єктів туристичного спрямування тощо.

Ключові слова: історія, туризм, державне регулювання, Україна, державна політика, туристична галузь.

Malatsai Iryna, Ph.D., Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Малацай Ірина, кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5094-1082>

Received: 22-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

ЩО (НЕ) МОЖУТЬ ГРОШІ: ДЕЯКІ НАПРЯМИ ЕТНОЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗАРУБІЖНІЙ КУЛЬТУРНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ *

Тетяна Тхоржевська, Юлія Богуславська

WHAT MONEY COULD (NOT): SOME DIRECTIONS OF ETHNOECONOMICAL RESEARCHES IN THE FOREIGN CULTURAL ANTHROPOLOGY *

Tatiana Tkhorzhevskaya, Yulia Bohuslavskaya

Money in the imagination of modern person, despite rational thinking, could be the not solely conditional equivalent of inserted effort, but also a «wonderful gift» of the greatest forces.

The article shows a historiographic review of significant works of the foreign cultural anthropologists and ethnologists linked to an impression about the supernatural power of money. Attention is focused on the problem of correlation of money and work, the possibility of inclusion of magical practices for increasing the quantity of money and its «morality».

An idea about the supernatural power of money has been existed and exists in different cultures, not only pre-industrial but post-industrial as well. One of the first researchers in the «supernatural» power of money field was M. Mauss in the gist economic context. M. Taussig analyzes impressions about «otherworldly» abilities of money through the prism of the interaction of market capitalism with traditional culture. In modern researches, a similar way of thinking could be found in the works of J. Carsten, J. Hinkel. Also heavily used opposing of the market and «moral» economics. Market economic values profit as a positive fact. «Moral economic» rates it as an egoistical claim of the work, money and life force, as sorcery and swaying the social benefit in their favour.

Important to emphasize that magical practices of «pulling» money prevail in the post-Soviet societies which require further investigation.

Most of the anthropologists comprehended that phenomenon as a continuation of traditional magical practices in the bounds of a specific culture, although the further context is suggested as well, where the money is compared to religion. Studying modern impressions and ritual practices which are used by our contemporaries until now leaves a large field for anthropologists for observing the social transformations and analyzing cultural features through the money idea.

Keywords: economic anthropology, anthropology of money, traditional culture, work motivation, magical practices.

«Як розбагатіти на рівному місці», «Як приманити гроші: 5 магічних способів», «Двадцять порад, які притягують гроші», «Як зробити, щоб гроші йшли до вас рікою», – це лише початок з 2 080 000 результатів, які видає Google на запит українською мовою «Як приманити гроші». Всі наведені матеріали містять поради магічного характеру, пропонують послуги чаклунів тощо. Подібні запити російською та англійською мовами також дають значні результати. Отже, сучасне суспільство має стійкий попит на подібні пропозиції? А гроші в уявленнях сучасної людини можуть бути не виключно умовним еквівалентом вкладених зусиль, але й «чудовим даром»

* Статтю підготовлено в ході роботи над проектом, що виконується за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій.

вищих сил? Вирішення цієї проблеми, здається, є вкрай важливим для розуміння світоглядних уявлень, або, інакше кажучи, картини світу, яка побутує у сьогоденні.

Ми, звісно, не претендуємо на вирішення даної проблеми в межах статті. Зрозуміло, що така широко окреслена проблема має стосунок до багатьох наук, серед яких економіка, соціологія, психологія, маркетинг. Нас цікавить підхід, який пропонується в межах культурної антропології (етнології, соціальної антропології) та її субдисципліни, яку заведено називати економічною антропологією. Отже, нашу роботу присвячено тому, у який спосіб антропологи/етнологи, вивчаючи різні культури, описували та осмислювали сприйняття грошей як надприродної якості.

Пропонована стаття є історіографічною, отже, її джерельною базою є праці зарубіжних культурних антропологів/етнологів, які у той чи інший спосіб пов'язані з «грошовою» антропологією. Варто зауважити, що значна кількість антропологів, починаючи з Б. Малиновського (Малиновский 2004), розглядала гроші в контексті осмислення зіткнення «глобального капіталізму» й «традиційної культури». Підхід, започаткований К. Поланьї (Поланьї 2007) й розвинений П. Бохананном (Bohannan 1959) каже про деструктивний вплив глобального (у вигляді грошей) на локальні культури. Інша лінія антропологічних досліджень (Parry & Bloch 1989; Hirschman 1985) виходять з можливості співіснування архаїчних рис із сучасними економічними системами в єдиній культурній матриці. У сучасних дослідженнях застосовують обидва підходи, у тому числі у синтетичній формі. Вивчаючи гроші у більш широкому контексті, дослідники відмічають, що «гроші є найбільш універсальною та найбільш ефективною системою взаємної віри, винайденою за всю історію людства» (Харарі 2019, с. 228), а шлях до цієї довіри є непростим (Шрадер 1999).

Ми зосередили увагу на дослідженнях, які стосуються безпосередньо осмислення уявлень про гроші як про надприродне явище.

Отже, метою даної статті є аналіз дискурсу уявлень про гроші у зарубіжній культурній антропології/етнології крізь призму уявлень про надприродне.

Початок «надприродної» історіографічної лінії в антропології грошей здається доцільним пов'язати з ім'ям Марселя Мосса. Саме теорію Мосса К. Харт, один з найвідоміших дослідників в галузі економічної антропології, називає «найвищою точкою обговорення грошей антропологами» (Hart 2005).

Марсель Мосс, який ґрунтував свою теорію дару у тому числі на польових дослідженнях Броніслава Малиновського, вивчаючи кулу й потлач, надає передусім важливе розуміння грошей, або того, що ними можна вважати стосовно неіндустріальних суспільств. Він, зокрема, звертає увагу на пластини з міді, які грають важливу роль у потлачі. Ланцюг уявлень, що його наводить Мосс стосовно хайда та квакіютлів, є, на наш погляд, надзвичайно важливим для розуміння людських уявлень про гроші, актуальним і сьогодні. Отже, мідні пластини (або злитки). Передусім, каже Мосс, у всіх цих племен існує культ міді та міф про неї як про живу істоту. Зокрема у згаданих хайда й квакіютлів мідь ототожнюється з лососем, який сам є об'єктом культу. Окрім того, шматочки міді є об'єктами індивідуальних вірувань. Кожна мідна пластина, що належить вождю, має власну вартість «у повному сенсі слова – магічну й економічну». Мідні пластини мають в уявленнях індіанців й інші важливі якості – вони, наприклад, здатні привертати до себе іншу мідь. Одна мідна пластина, наприклад, має назву «ведуча за собою мідь» (Мосс 1996, с. 225). Це означає, що інші мідні пластини збираються навколо неї. Мосс наводить також інше ім'я мідних пластин – «та, що приносить майно». В деяких племенах вождь, який має таку мідь, стає непереможним. Часто міф ототожнює духів, що дарують мідні пластини, власників цих пластин й самі пластини. «Неможливо розрізнити, що створює силу одного з духів та багатство іншого: мідь говорить, бурчить; вона вимагає, щоб її віддали, розбили, її покривають ковдрами, щоб зігріти, так само як вождя накривають ковдрами, які він повинен роздати. Але, з іншого боку, одночасно з майном передаються заможність та вдача. Це її дух, це її духи-помічники роблять [обраного] володарем мідних пластин, талісманів, які самі є засобом придбання мідних пластин, багатств, рангів і, нарешті, духів; втім, всі ці речі рівнозначні» (Мосс 1996, с. 226).

Полемізуючи з Малиновським щодо того, що саме можна означити як «гроші», Мосс пропонує фази розвитку грошей: «На наш погляд, людство довго діяло навмання. Спочатку, на першій фазі, воно виявило, що деякі речі, майже всі магічні і дорогоцінні, не руйнувалися в результаті використання, і наділило їх купівельною спроможністю. (У той час ми виявили старовинне походження грошей.) Далі, на другій фазі, після того як вдалося змусити циркулювати ці речі в племені і за його межами, людство виявило, що ці інструменти покупки можуть служити засобом обчислення і циркуляції багатств. Це стадія, про яку тут йдеться. І тільки починаючи з цієї стадії, в семітських товариствах у досить давню епоху, а в інших місцях, ймовірно, порівняно недавно, винайшли третю фазу – засіб відірвати ці дорогоцінні речі від груп і людей, зробити їх постійним інструментом вимірювання вартості, загальною, хоча й не раціональною мірою – в очікуванні кращої. Отже, на наш погляд, існувала форма грошей, яка передувала нашим формам, не рахуючи тих, які відносяться до предметів побуту (наприклад, мідні й металеві пластини, злитки тощо в Африці та Азії), і беручи до уваги худобу в європейському стародавньому суспільстві і в сучасних суспільствах Африки» (Мосс 1996, с. 172).

Щодо праці, Мосс називає її в переліку того, що може виступати засобом повернення дару. В «економіці дару», описаній Мосом, все без винятку є предметом обміну: «Все – їжа, жінки, діти, майно, талісмани, земля, праця, послуги, релігійні обов'язки і ранги – складає предмет передачі і відшкодування. Все йде та повертається так, начебто між кланами та індивідами, розподіленими по рангах, статях та поколіннях, відбувається постійний обмін духовної речовини, що міститься в речах і людях» (Мосс 1996, с. 36).

Як виходить з викладеного, те, що передує грошам, також містить «духовну речовину», яка прагне повернення до господаря.

Michael T. Taussig у роботі «Диявол і товарний фетишизм у Південній Америці» (Taussig 2010) уявлення про «потойбічні» властивості грошей аналізує крізь призму взаємодії ринкового капіталізму з традиційною культурою. Перший приклад такої взаємодії стосується так званого «договору з дияволом», уявлення про який широко побутувало серед робітників на плантаціях, зокрема, цукрової тростини. Згідно з цими уявленнями, подібний договір робили з метою заробляти більше грошей, не докладаючи заради цього більше зусиль.

Вважається, що людина, яка уклала такий договір, є в руках нечистого; а гроші, отримані у такий спосіб, не можуть принести користі у господарстві, вони призначені виключно для марнотратства – купівлі вишуканого одягу, спиртових напоїв, масла. Їх також не можна використовувати як капітал: якщо придбати або орендувати на них землю – вона не буде родити; якщо купити худобу – вона помре; навіть цукрова тростина не буде рости. Важливо підкреслити, що такими грошима можна поділитися з друзями, а вони вже можуть їх використовувати як звичайні гроші.

Договір здійснюється таємно, за допомогою чаклуна і з використанням невеликої антропоморфної ляльки (мунеко) та замовлянь. Вважається, що мунеко треба покласти на важливому місці, на території, де відбувається праця. Зазвичай це кінець рядків цукрової тростини. Іноді перед початком роботи слід ще використовувати вербальну формулу, схожу на молитву. Кінцевою метою цього всього є «легка робота», за яку можна отримати більше грошей, ніж отримують ті, хто сумлінно працює (Taussig 2010, с. 95).

Інший приклад стосується хрещення грошей, яке відбувається потай під час хрещення дитини. Таким чином вважається, що гроші (песо) охрещені замість дитини. Подібні гроші, згідно з уявленнями, мають можливість завжди повертатися до власника та приводити з собою інші гроші. Важливо підкреслити, що, відповідно до уявлень, вони не лише збагачують свого власника, а й призводять до втрати грошей іншими учасниками грошової угоди.

Для того, щоби «активувати» хрещені гроші, їх власник повинен здійснити купівлю будь-якого товару за ці гроші й тричі «запитати» в грошей, чи збираються вони повернутися. Песо при цьому називають ім'ям дитини, яку хрестили (Taussig 2010, с. 126–127).

Інтерпретація цих феноменів автором полягає у тому, що зіткнення з ринком праці й капіталу є надто болісним: «душа суспільства витримує перехід від докапіталістичного порядку

до капіталістичного. І в цьому переході спосіб бачити світ повинен зазнати змін. Нова форма намагається вийти з попередньої, оскільки правлячі класи намагаються впроваджувати нові принципи, робити їх традицією». Тому, вважає Taussig, «існуюча космогонія робітників стає критичним фронтом спротиву» впровадженню ринкової економіки.

Попри намагання пояснити описані феномени з марксистських позицій, Taussig зауважує, що нова реальність вимагає осмислення, яке відбувається в межах вже існуючої картини світу. Остання створена завдяки синтезу християнства та магічних практик. Власне, пояснення подій, що завдають шкоди, за допомогою чаклунства не є новим. Як зазначав Е. Еванс-Прічард, «за допомогою чаклунства пояснюють конкретні умови у причинному ланцюгу, який пов'язує індивіда з природними подіями таким чином, що він отримує збиток» (Еванс-Прічард 1937, с. 32).

Разом з тим, здатність грошей повертатися відсилає нас до описаних Моссом мідних пластин, які мають ім'я «та, що приносить майно».

Про надприродні властивості грошей, хоча й в іншому контексті, йдеться у J. Carsten, зокрема наводяться приклади з Фіджі та Малайзії, де гроші за допомогою ритуальних дій перетворюються з загрозливої сили на морально та соціально позитивні речі. Так, рибалки Малайзії беруть участь у комерційних обмінах, хоча такі дії є морально засуджувані. Аби подолати це протиріччя, чоловіки, щойно заробивши гроші, передавали їх жінкам, які лишалися незабрудненими контактом з аморальною сферою ринкових операцій. Жінки символічно «готували» гроші, відтворюючи спосіб приготування страви, вживання якої є одним з найсильніших малайських символів солідарних відносин. Вважається, що після здійснення цього ритуалу, гроші можна спокійно використовувати для потреб хатнього господарства й для продовження торгівлі (Carsten 1989, с. 127–129). Отже, гроші асоціюються з надприродною силою, яка може бути злєю й деструктивною. Або, після очищення, може стати доброю.

Jason Nickel, описуючи «моральну економіку чаклунства», говорить про те, мешканці Південної Африки усвідомлюють свої економічні негаразди, користуючись логікою чаклунства. Наприклад, у Південній Африці місцеве населення впевнено у чаклунському способі заробляння грошей чужинцями. От приклад інтерв'ю, яке наводить автор: «...вони [іноземці] щось використовують, вони використовують убуток. Бачите, як вони сюди потрапили, вони такі бідні, йшли з бідної країни й перетинали кордон лише з паспортом. Там нема ніякого способу, завдяки якому вони можуть розбагатіти через три роки. За цим повинно бути щось... вони використовують убуток. Там нема іншого способу пояснити це» (Nickel 2014, с. 118). Отже, Nickel зауважує, що саме ідеї про чаклунство забезпечують моральне підґрунтя, в межах якого люди оцінюють економічну поведінку або як таку, що сприяє суспільному відновленню, або як таку, що його руйнує.

Економічні негаразди – бідність, безробіття – осмислюються не як наслідки ринку або випадковості, а як вплив конкретних агентів, що чинять шкоду своїми чарами. Їхня «поведінка» усвідомлюється як егоїстичне присвоєння праці, грошей та життєвих сил інших для себе, накопичення їх для себе, що унеможлиблює використання цих ресурсів заради суспільної користі. Отже, «моральна економіка» пропонує народну теорію отримання надлишків та оцінює певні види економічної поведінки як чаклунські (Nickel 2014, с. 125).

Подібні уявлення, до речі, можуть використовуватися бізнесом та урядами з метою збагачення, про що йдеться у роботі S. M. Anderson (Anderson 2019).

Отже, уявлення про гроші та спосіб їх отримання тісно пов'язані з уявленнями про чаклунські практики. Ці практики «притягування» грошей приписуються іноземцям. Залишається відкритим запитання – чи використовують самі місцеві мешканці подібні практики з метою отримання грошей.

Певний внесок у проблематику надприродних здібностей грошей здійснено російськими антропологами. М. Петров та А. Мороз, вивчаючи гроші в міфологічних уявленнях і обрядових практиках сучасної селянської традиції, зауважують, що заможна людина, як нетипова для російського села, «сприймалася (а почасти сприймається й донині) як така, що стала заможною несправедливим шляхом, часто з участю потойбічного світу» (Петров, Мороз 2013, с. 289).

Автори аналізують участь грошей у ритуалах життєвого циклу – весіллі, хрещенні, похованні; місце в організації простору та медичних практиках. Важливе зауваження стосується того, що «у всіх контекстах, де згадуються гроші, мова йде виключно про монети, паперові гроші не розглядаються традиційною культурою як ритуально навантажені» (Петров, Мороз 2013, с. 305). У підсумку автори стверджують, що «гроші переймають семантику інших предметів та стають одним з універсальних концептів традиційної культури» (Петров, Мороз 2013, с. 306).

О. Белова описує уявлення про «нерозмінний рубль» (тобто такий, що завжди повертається до господаря) та практики його «отримання». Наприклад, у чистий четвер з метою отримання нерозмінного рубля потрібно налити у миску борщ та кашу, взяти хліб та віднести все це на горище та лишити «для домовика». Якщо він цим скористується, то лишить плату у вигляді нерозмінного рубля. Серед засобів отримання такого рубля фігурують також чорні коти, кажани, «нечистий». Наприклад, «вважалося, що в пасхальну ніч на перехресті чорти ділять нерозмінний рубль. Потрібно прийти туди з чорної кішкою або ниткою з вузлами і кинути їх чортам, після чого вхопити рубль і бігти, не озираючись, поки вони не розв'язали вузли або не розірвали кішку». Таке поєднання магічних та релігійних практик є досить часто вживаним: наприклад, «неправильна» відповідь на «Христос воскрес» під час Великодня у поєднанні з деякими акціональними та реальними діями давала можливість отримати нерозмінну монету (Белова 2013, с. 232).

Авторка пояснює це тим, що «в народній традиції церква сприймається як місце, де можна здійснювати різні дії, що суперечать канонічним правилам поведінки в храмі, але сприяють отриманню бажаного». Також вона зазначає, що «традиційні повір'я про нерозмінний рубль (та інші форми придбаного за допомогою чародійства нескінченного багатства) демонструють крайню живучість» (Белова 2013, с. 240).

Тут варто пригадати не лише «хрещені гроші» (Taussig), функції яких є такими самими як у нерозмінного рубля, але й ім'я мідних пластин (Мосс) – «та, що приносить майно».

Цікавий приклад використання рубля як оберіга подає О. Христофорова, наводячи розповідь одної з інформанток. Намагаючись подолати складну життєву ситуацію, жінка звернулася до чаклуна. Той запропонував прийти іншим разом й принести з собою рубль. Коли жінка це зробила, чаклун щось читав, поглядаючи по черзі на рубль, на жінку та на ікону, а потім віддав їй, наказавши усюди носити його з собою; жінка скористалася порадою і була впевнена, що рубль допоміг їй впоратися з проблемою (Христофорова 2010, с. 214).

Про сучасні практики грошової магії та порівняння їх з традицією йдеться в роботі О. Архипової та Я. Фрухтманна «Приманю гроші швидко і дешево»: грошова магія в сучасній Росії» (Архипова, Фрухтман 2013). Авторки констатують, що подібні практики «в сучасній Росії не лише є доволі широко розповсюджені, але й сприймаються всерйоз та вбудовуються у «логічну» мережу символічних стосунків системного характеру». Важливою є теза щодо того, що «бідність та відсутність стабільності у прибутках у 1990-ті роки примушували людей шукати джерела добробуту де завгодно. Ці джерела здавалися незрозумілими, непередбачуваними та некерованими – й магичні уявлення та практики росли як гриби» (Архипова, Фрухтман 2013, с. 137). На сьогодні «можна констатувати, що в сучасному магичному мисленні достаток грошей пов'язується з якоюсь силою, яка може перебувати у різних речах (реїфікація), уособлюватися в антропоморфних або зооморфних суб'єктах (анімація). Найпоширеніша реїфікація магичної сили, що виробляє гроші – це самі гроші, які побутують в уявленнях як «автоматично діючий суб'єкт» (фетишизація). У масовій культурі сучасного міста ці особливості фетишизації грошей «переносяться» на самого носія, тобто індивід повинен розвинути в собі «правильне» психологічне ставлення до грошей: він мусить поводити й відчувати себе так, аби грошам було зручно, – і вони до нього «прийдуть» (інтерналізація або інтроєкція)» (Архипова, Фрухтман 2013, с. 183).

Нарешті, Кейт Харт дає тлумачення того, у який спосіб пересічна людина може сприймати гроші. Він каже, що більшість людей відчують тривожність, якщо вони залежать від безособового та анонімного, а саме так побудована економіка. Те, у який спосіб людина поєднує особисті та безособові якості грошей, вважає Харт, має багато спільного з релігією. Бо саме

релігія «пов'язує щось всередині нас із зовнішньою силою, яка надає стійкість у взаємодії з навколишнім світом» та виконує роль якоря; «релігія – це організована спроба перекинути міст через розрив між світом звичайного досвіду і надзвичайним світом, що лежить за його межами» (Hart 2005). А Ювал Харарі йде навіть далі, ставлячи віру в гроші трохи вище за релігію, адже саме в своїй довірі до світової фінансової системи люди різних релігійних поглядів змогли дійти згоди, тому що «релігія просить нас вірити у щось, тоді як гроші просять нас вірити в те, що інші люди вірять у щось» (Харарі 2019, с. 235).

Таким чином, уявлення про надприродну силу грошей побутували й побутують у різних культурах, не лише доіндустріальних, але й постіндустріальних. Більшість антропологів, які зазвичай вивчають заведені практики в локальних спільнотах, осмислювали це явище як продовження магічних практик стосовно конкретної культури, хоча пропонується й ширший контекст, в якому гроші порівнюються з релігією. Вивчення сучасних уявлень та ритуальних практик, що й досі застосовуються нашими сучасниками, залишає для антрополога чимале поле для спостереження за суспільними трансформаціями та аналізу культурних особливостей через ставлення до праці та грошей.

Список джерел та літератури

- АРХІПОВА, А., ФРУХТМАНН Я., 2013, «Приманю деньги быстро и дешево»: денежная магия в современной России. Антропологический форум, 18, с. 134–190. Режим доступа: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/arkhipova_fruchtmann.pdf
- БЕЛОВА, О., 2013, Неразменный рубль в поверьях и магических практиках славян. Антропологический форум, 18, с. 230–242. Режим доступа: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/belova.pdf>
- МАЛИНОВСКИЙ, Б., 2004, Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана. М.: РОССПЭН.
- МОСС, М., 1996, Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах. У: Мосс М. Общества. Обмен. Личность. М.: «Восточная литература» Ран, с. 134–285.
- ПЕТРОВ, Н., МОРОЗ, А., 2013, Деньги в мифологических представлениях и обрядовых практиках: современная крестьянская традиция. Антропологический форум, 18, с. 288–310. Режим доступа: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/petrov_moroz.pdf
- ПОЛАНЬИ, К., 2007, О вере в экономический детерминизм. У: «Великая трансформация» Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее. М.: ГУ-ВШЭ, с. 22–29. Режим доступа: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf>
- ПОЛАНЬИ, К., 2007, Семантика использования денег. У: «Великая трансформация» Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее. М.: ГУ-ВШЭ, с. 125–137. Режим доступа: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf>
- ХАРАРИ, Ю. Н., 2019, Людина розумна: Історія людства від минулого до майбутнього. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- ХРИСТОФОРОВА, О. Б., 2010, Колдуны и жертвы: Антропология колдовства в современной России. М.: ОГИ.
- ШРАДЕР, Х., 1999, Экономическая антропология. СПб.: «Петербургское Востоковедение».
- ЭВАНС-ПРИЧАРД, Э. Э., 1937, Колдовство, оракулы и магия у азанде. Оксфорд, с. 26–62, 87–98. Режим доступа: <http://neotampl.eu5.org/pr2.html>
- ANDERSON, S. M., 2019, A Disarmament Program for Witches: The Prospective Politics of Antiwitchcraft, Postwarcraft, and Rebrandcraft in Sierra Leone. Cultural Anthropology, 34 (2), p. 240–270. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca34.2.04>
- BOHANNAN, P., 1959, The Impact of Money on an African Subsistence Economy Source. The Journal of Economic History, 19 (4), p. 491–503. Available from <http://www.jstor.org/stable/2115317>
- CARSTEN, J., 1989, Cooking money: gender and the symbolic transformation of means of exchange in a Malay fishing community. In: Parry, J. & Bloch, M., Money and the morality of exchange. Cambridge University Press, p. 117–141. Available from: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf
- HART, K., 2005, Notes towards an anthropology of money. Kriticos an international and interdisciplinary journal of postmodern cultural sound, text and image, 2, June. Available from: <https://intertheory.org/hart.htm>

- HICKEL, J., 2014, «Xenophobia» in South Africa: Order, Chaos, and the Moral Economy of Witchcraft. *Cultural Anthropology*, 29 (1), p. 103–127. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca29.1.07>
- HIRSCHMAN, E., 1985, Primitive Aspects of Consumption in Modern American Society. *Journal of Consumer Research*, 12 (2), p. 142–154. Available from: <https://academic.oup.com/jcr/article-abstract/12/2/142/1918370>
- PARRY, J. & BLOCH, M., 1989, Money and the morality of exchange. Cambridge University Press. Available from https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf
- TAUSSIG, M., 2010, The Devil and Commodity Fetishism in South America. The University of North Carolina Press. Available from https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/taussig_devil_commodity.pdf

References

- ARKHIPOVA, A. & FRUKHTMANN, IA., 2013, «Primaniu dengi bystro i deshevo»: denezhnaia magiia v sovremennoi Rossii [«I will attract money quickly and cheaply»: money magic in modern Russia]. *Antropologicheskii forum*, 18, p. 134–190. Available from: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/arkhipova_fruchtmann.pdf [In Russian].
- BELOVA, O., 2013, Nerazmennyi rubl v poveriakh i magicheskikh praktikakh slavian [The irreplaceable ruble in the beliefs and magic practices of the Slavs]. *Antropologicheskii forum*, 18, p. 134–190. Available from: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/belova.pdf> [In Russian].
- MALINOVSKII, B., 2004, Izbrannoe: Argonavty zapadnoj chasti Tihogo okeana [Selected: Argonauts of the Western Pacific]. M.: ROSSPEN. [In Russian].
- MAUSS, M., 1996, Ocherk o dare. Forma i osnovanie obmena v arkhaiskikh obshchestvakh [Essay on the gift. The form and basis of exchange in archaic societies]. Mauss M. *Obshchestva. Obmen. Lichnost*. M.: «Vostochnaia literatura» Ran, p. 134–285. [In Russian].
- PETROV, N., MOROZ, A., 2013, Dengi v mifologicheskikh predstavleniakh i obriadovykh praktikakh sovremennaia krestianskaia traditsiia [Money in mythological representations and ritual practices: modern peasant tradition]. *Antropologicheskii forum*, 18, p. 288–310. Available from: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/petrov_moroz.pdf [In Russian].
- POLANYI, K., 2007, O vere v ekonomicheskij determinizm [On Belief in Economic Determinism]. In: «Velikaya transformaciya» Karla Polan'i: proshloe, nastoyashchee, budushchee. M.: GU-VSHE, p. 22–29. Available from: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf> [In Russian].
- POLANYI, K., 2007, Semantika ispol'zovaniya deneg [The Semantics of Money Uses]. In: «Velikaya transformaciya» Karla Polan'i: proshloe, nastoyashchee, budushchee. M.: GU-VSHE, p. 125–137. Available from: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf> [In Russian].
- HARARI, IU. N., 2019, Liudina rozumna: istoria liudstva vid minulogo do maibutnogo [Sapiens: A brief history of humankind]. Kharkiv: Klub simeinogo dozvillia. [In Ukrainian].
- KPRISTOFOROVA, O. B., 2010, Kolduny i zherty Antropologiiia koldovstva v sovremennoi Rossii [Sorcerers and victims: Anthropology of witchcraft in modern Russia]. M.: OGI. [In Russian].
- SCHRADER, H., 1999, Ekonomicheskaya antropologiya [Economic anthropology]. SPb.: «Peterburgskoe Vostokovedenie». [In Russian].
- EVANS-PRITCHARD, E. E., 1937, Koldovstvo, orakuly i magiia u azande [Witchcraft Oracles and Magik Among the Azande]. Oxford, p. 26–62, 87–98. Available from: <http://neotempl.eu5.org/pr2.html> [In Russian].
- ANDERSON, S. M., 2019, A Disarmament Program for Witches: The Prospective Politics of Antiwitchcraft, Postwarcraft, and Rebrandcraft in Sierra Leone. *Cultural Anthropology*, 34 (2), p. 240–270. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca34.2.04>
- BOHANNAN, P., 1959, The Impact of Money on an African Subsistence Economy Source. *The Journal of Economic History*, 19 (4), p. 491–503. Available from <http://www.jstor.org/stable/2115317>
- CARSTEN, J., 1989, Cooking money: gender and the symbolic transformation of means of exchange in a Malay fishing community. In: Parry, J. & Bloch, M., Money and the morality of exchange. Cambridge University Press, p. 117–141. Available from: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf
- HART, K., 2005, Notes towards an anthropology of money. *Kriticos an international and interdisciplinary journal of postmodern cultural sound, text and image*, 2, June. Available from: <https://intertheory.org/hart.htm>
- HICKEL, J., 2014, «Xenophobia» in South Africa: Order, Chaos, and the Moral Economy of Witchcraft. *Cultural Anthropology*, 29 (1), p. 103–127. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca29.1.07>

HIRSCHMAN, E., 1985, Primitive Aspects of Consumption in Modern American Society. *Journal of Consumer Research*, 12 (2), 142–154. Available from: <https://academic.oup.com/jcr/article-abstract/12/2/142/1918370>

PARRY, J. & BLOCH, M., 1989, Money and the morality of exchange. Cambridge University Press. Available from https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf

TAUSSIG, M., 2010, The Devil and Commodity Fetishism in South America. The University of North Carolina Press. Available from https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/taussig_devil_commodity.pdf

Що (не)можуть гроші:

деякі напрями етноекономічних досліджень у зарубіжній культурній антропології

Гроші в уявленнях сучасної людини, попре раціональне мислення, можуть бути не виключно умовним еквівалентом вкладених зусиль, але й «чудовим даром» вищих сил.

У статті подається історіографічний огляд значущих праць зарубіжних культурних антропологів/етнологів, пов'язаних з уявленнями про надприродні властивості грошей. Увагу зосереджено на проблемі співвідношення грошей та праці, можливості залучення магічних практик для збільшення кількості грошей та покращення їх «моральності».

Уявлення про надприродну силу грошей побутували й побутують у різних культурах, не лише доіндустріальних, але й постіндустріальних. Одним з перших «надприродні» властивості грошей дослідив М. Мосс. в контексті економіки дару. М. Тауссиг уявлення про «потойбічні» властивості грошей аналізує крізь призму взаємодії ринкового капіталізму з традиційною культурою. У сучасних дослідженнях подібний підхід спостерігається у роботах Дж. Карстен, Дж. Хікель. Застосовується умовне протиставлення ринкової та «моральної» економіки. Ринкова економіка оцінює прибуток як позитивний факт. «Моральна економіка» розцінює його як егоїстичне присвоєння праці, грошей та життєвих сил інших для себе, як чаклунство та перетягування на себе суспільної користі.

Важливо також підкреслити, що магічні практики «притягування» грошей побутують у постсоціалістичних суспільствах, що потребує подальшого дослідження.

Більшість антропологів осмислювали це явище як продовження традиційних магічних практик в межах конкретної культури, хоча пропонується й ширший контекст, в якому гроші порівнюються з релігією. Вивчення сучасних уявлень та ритуальних практик, що й досі застосовуються нашими сучасниками, залишає для антрополога чимале поле для спостереження за суспільними трансформаціями та аналізу культурних особливостей через уявлення про гроші.

Ключові слова: економічна антропологія, антропологія грошей, традиційна культура, мотивація праці, магічні практики.

***Tkhorzhevskaya Tetiana**, Ph.D. of History, docent, the culturology, art critice and philosophy of culture Department, Odesa National Polytechnic University.*

***Тхоржевська Тетяна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури Одеського національного політехнічного університету.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4696-4636>

***Bohuslavskaya Yulia**, Ph.D. of History, docent, the psychology and social work Department, Odesa National Polytechnic University.*

***Богуславська Юлія**, кандидат історичних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Одеського національного політехнічного університету.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1360-9379>

Received: 27-04-2020

Advance Access Published: May, 2020

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ ІВАНЕНКО А. О.
«Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат
в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»
та військової зони окупації (1941–1944 рр.):
соціально-правові виміри: монографія.
Чернігів: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с.»**

Оксана Салата

**REVIEW
OF A. IVANENKO'S MONOGRAPH
«Local courts, advocacy and notaries in the occupation apparatus
system of the Reich Commissariat «Ukraine» and the military
occupation zone (1941–1944):
social and legal dimensions: monograph.
Chernihiv: Desna, 2020. – 486 pp.»**

Oksana Salata

The author reviewed the monograph by A. O. Ivanenko «Local courts, advocacy and notaries in the occupation apparatus system of the Reich Commissariat «Ukraine» and the military occupation zone (1941–1944): social and legal dimensions». It is emphasized that the considerable efforts of the author were focused on the study of establishing a legal framework for criminal offenses, on legal regulation of local population civil and family relationships; on the work of local civil and criminal courts, notaries and advocacies; on finding out the opportunities of the local population for the judicial protection of civil rights and interests; on the coverage of cooperation of judges, notaries and lawyers with the occupational authorities and the fate of legal professionals after the return of Soviet administration. The examples, cited by the author, testified that the courts, notaries, advocacies and their activities during the Nazi occupation cast doubt on the formed by Soviet historiography image of total despotism on ideological grounds and entire disenfranchisement of the local population. In general, A. Ivanenko's monograph concentrates our attention on a barely known so far, but very significant everyday life aspect of Ukrainian population during the Nazi occupation. A. Ivanenko's work contains valuable factual material and a number of theoretical judgments, formulated on its basis. It is a complete study of a complex scientific problem.

Keywords: monograph, historiography, methodology, occupation, case law, judge.

Проблеми Другої світової війни постійно перебувають у фокусі уваги вітчизняних та зарубіжних істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. За цей час накопичено значний джерельний та історіографічний матеріал, який дозволив, у межах домінуючих у різні періоди методологічних парадигм, увиразнити ключові проблеми Другої світової війни та їхнє розуміння науковцями, а також представити їхню інтерпретацію для широких верств громадськості. У ХХІ ст., в силу об'єктивних обставин, зумовлених тривалою обмеженістю доступу до джерельної бази дослідження широкого спектру проблем війни, а також методологічними та ідеологічними застереженнями, в яких працювали вчені впродовж радянської доби, триває переосмислення вже виокремлених проблем і розширення предметного та проблемного поля досліджень найбільш

масштабного військово-політичного конфлікту ХХ ст. У роботах українських та зарубіжних істориків з'явилися сюжети, які розширили уявлення про масштаби війни, її бойовий, соціальний, особистісний, регіональний виміри тощо. Звернення А. Іваненко до дослідження життя українського населення в роки війни в умовах окупації цілком відповідає сучасним історіографічним тенденціям, коли соціальний вимір військового конфлікту, зокрема життя в окупації та з окупантами – переживає чергове переосмислення й оновлюється, завдяки актуалізації нових джерельних комплексів і можливості неупередженої оцінки складних реалій воєнного лихоліття.

Життя в окупації, яке в стереотипній уяві пересічного громадянина та тривалий час в історіографічній традиції уявлялися як суцільне жажіття, сповнене тотальними утисками, зневажливим ставленням нацистів до мешканців окупованих територій, розстрілами, грабунками тощо, тривало попри всі негаразди. Потреби людей не змінилися, але їхня реалізація ускладнилася, натомість змінилися умови існування – права та обов'язки населення були виписані в рамках запровадження «нового порядку». Саме на цьому аспекті життя на окупованих територіях, функціонуванні місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури й зосередила увагу А. Іваненко у своєму дослідженні.

Метою своєї роботи А. Іваненко визначила з'ясування особливостей гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах Райхскомісаріату «Україна» та у військовій зоні окупації, зокрема нормативно-правове врегулювання правовідносин на окупованій території УРСР у роки Другої світової війни, яке становило предмет її дослідження (с. 6–7). Значні зусилля авторка зосередила на вивченні становлення нормативно-правової бази для кримінальних правопорушень, юридичному врегулюванні цивільних та сімейних правовідносин місцевого населення; на роботі місцевих цивільних і кримінальних судів, нотаріату та адвокатури; з'ясуванні можливостей місцевого населення на судовий захист цивільних прав та інтересів; висвітленні співпраці суддів, нотарів та адвокатів з окупаційною владою та долі працівників юридичної сфери після повернення радянської влади (с. 7).

Географічні рамки дослідження охоплюють територію сучасних Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Херсонської та Черкаської областей України, яка входила до складу Райхскомісаріату «Україна», та Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської областей – до військової зони окупації (с. 7).

Огляд історіографії, представлений у першому розділі монографії, логічно структурований, і в підсумку обґрунтовує думку про відсутність комплексного дослідження проблеми правового захисту населення в роки нацистської окупації у 1941–1944 рр. (с. 67) Втім, у визначенні хронологічних рамок першого періоду наукового вивчення проблеми, на початку розділу авторка припустилася неточності, вказавши, що «перший період охоплює 1941–1990-ті рр.», очевидно, маючи на увазі початок 90-х рр. ХХ ст., коли «з розпадом СРСР і крахом правлячої в країні комуністичної партії» завершився цей період (с. 9).

А. Іваненко відзначила тенденції у вивченні окупаційного режиму впродовж війни та після її завершення, акцентуючи увагу на ідеологічних і пропагандистських складових, покладених в основу відбору джерел та «оптики» висвітлення окупації радянськими істориками та політиками. Правовий статус населення, яке опинилося на окупованій території, інтерпретувався в контексті висловлювань Й. Сталіна про реставрацію дореволюційних порядків, онімечення радянських громадян. Докладному розгляду цієї проблеми, як вказала авторка, заважали як об'єктивні причини – відсутність належної джерельної бази, актуалізація якої розпочалася у повоєнні роки й триває досі, так і ідеологізація питання війни й перемоги, що змусила віднести життя на окупованих територіях до розряду «незручних» проблем. Відтак згадки про нього у науковій літературі часто обмежувались загальноприйнятими штампами про злочинний окупаційний «військово-каторжний» режим і безправність населення.

Переломним моментом у вивченні проблем Другої світової війни А. Іваненко визначила розпад Радянського Союзу і вихід з ситуації методологічного монізму й ідеологічної заангажовано-

сті, що сприяло переосмисленню історії загалом і проблем найбільшої війни ХХ ст. зокрема. У своєму огляді авторка послідовно схарактеризувала роботи М. Ковалю, які побачили світ у середині 1990-х рр. і з яких, на її думку, почалася руйнація міфів про війну. Однак, повторне «відкриття» проблеми війни створило несподівану дилему: стара концепція була спростована, а нова не створена, спонукавши до заповнення інформаційного вакууму, що утворився. Надалі в огляді схарактеризовано роботи українських істориків з різних проблем Другої світової війни в Україні, які засвідчили здобутки у зміцненні джерельної бази досліджень, переосмисленні старих підходів до незручних проблем, розширенні предметного поля воєнної історії, появу нових робіт з історії військової повсякденності та життя в окупації, з проблем колаборації, взаємин між окупантами та місцевим населенням, регіональних особливостей окупаційного режиму тощо. Авторкою виокремлено й схарактеризовано роботи О. Гончаренка, Н. Колісник, М. Куницького, Ю. Левченка, О. Лисенка, В. Шайкан та ін., присвячені нормативно-правовій базі нацистської окупаційної політики, структурі місцевих органів влади та судових установ, функціонуванню окупаційного апарату всіх рівнів та його регулятивний вплив на правовий статус цивільного населення, особливості застосування адміністративного, податкового, трудового, кримінального, цивільного та сімейного права в контексті врегулювання повсякденного життя окупованого населення. Характеризуючи новітню українську історіографію Другої світової війни, А. Іваненко солідаризувалась з позицією О. Лисенка про те, що попри зроблене, зарано говорити про завершену картину інституційно-правового оформлення окупаційного режиму (с. 26).

При всій аргументованості висновків авторки недостатньо уваги приділено дослідженням сучасних західноєвропейських істориків і вчених з пострадянського простору з соціально-правових аспектів нацистської окупації. Наведені в роботі думки Д. Поля, С. Беллеца, Б. Єржабова, Т. Снайдера та ін. не вичерпують всього європейського дискурсу цієї проблеми, натомість відсутність точок зору представників російської та білоруської історіографії істотно збіднює уявлення про особливості правового режиму в Україні в роки нацистської окупації (с. 64–66). Очевидно, в опрацюванні цих історіографічних резервів слід бачити один з напрямів продовження роботи авторки над проблемою.

Джерельна база роботи, схарактеризована у монографії, достатньо різнопланова. Авторка виділила в структурі джерельної бази неопубліковані та опубліковані джерела й послідовно представила характеристики різних видів джерел, акцентуючи увагу на особливостях вміщеної в них інформації. Значну частину джерельної бази становлять документи, які характеризують діяльність місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату. Документальні матеріали доповнені мемуарами мешканців окупованих територій та газетними публікаціями україномовної періодичної преси. Зважаючи на оригінальність постановки проблеми та завдання дослідження, джерельна база, представлена у книзі, виглядає цілком репрезентативною.

Методологія дослідження А. Іваненко спирається на низку сентенцій поважних теоретиків легітиматії (М. Вебер), неінституційної теорії (Д. Норт), герменевики (Ф. Шлеєрмахер), філософської концепції екзистенціалізму (М. Хайдеггер), які виопуклюють сприйняття механізмів функціонування державних інституцій, реалізацію їхніх функцій та особливостей діяльності інститутів влади однієї держави на території іншої в рамках окупації, водночас зумовлюють необхідні застереження в інтерпретації буття людини у складних життєвих обставинах. Крім того, авторка уточнила значення, в якому в роботі були вжиті окремі поняття та позначені окремі соціальні феномени. Водночас, вона заперечила ефективність застосування синергетичного підходу, вважаючи, що сучасна гуманітаристика має дати відповідь на експансію синергетики, спираючись на «традиції соціальної науки (марксизму, веберіанства, позитивізму)» (с. 93). Тому дослідження А. Іваненко ґрунтується на «загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, а також неупередженості в підборі джерельної бази. Явища й процеси розглядалися в їх діалектичному взаємозв'язку. Комплексний підхід дозволив зобразити систему управлінських і судових установ окупаційного режиму в його цілісному вигляді» (с. 93). Хоча в роботі раз-по-раз авторка прагне з'ясувати мотиви осіб, які пішли на співпрацю з окупаційним

режимом, причини кримінальних та адміністративних правопорушень, які навряд чи можна ефективно вирішити винятково засобами факторного аналізу в рамках традиційного сцієнтистського підходу. Увага до фактичної сторони процесів розбудови судової системи, адвокатури та нотаріату, новизна та достовірність повідомлених фактів не викликають принципових заперечень, тим не менше авторка не сповна продемонструвала послідовне застосування задекларованих методологічних підходів у випадках конструювання узагальнень і побудови теоретичних моделей функціонування судової системи, адвокатури чи нотаріату, нехтуючи «тими професійними гносеологічними / дослідницькими методами, які дозволяють створити цей образ, а також сукупністю тих норм і принципів, які стоять за практикою історичного дослідження та його результатом, тобто історіографією»¹.

Логіка розкриття проблеми зумовила включення до дослідження характеристики «нового порядку» та управлінських структур, покликаних його реалізувати на окупованих територіях. Авторка справедливо зауважила, що ця проблема достатньо вивчена в українській історіографії, тому зосередила свою увагу на проблемних питаннях організації управління територіями, які постали перед окупантами. Зокрема, з погляду авторки, на заваді ефективній організації влади на місцях і реалізації соціально-економічних проектів на окупованих територіях постали постійні суперечності та неузгодженості у поглядах верхівки Райху на способи їхнього втілення в життя, з одного боку, а з іншого – процес передання влади від військових до цивільних адміністрацій, започаткований зі створення Райхскомісаріату «Україна», через поразки Вермахту у 1943 р. набув зворотного характеру, що спричинило кризові явища в управлінні окупованими територіями. Це, у свою чергу, відбилося й на функціонуванні структур, які забезпечували правопорядок і законність на цих територіях, насамперед стосовно нових господарів.

Важливими є спостереження авторки щодо запровадження нової системи норм в рамках будівництва «нового порядку» з припиненням дії радянського законодавства. Німецька нормативно-правова база виявилася непридатною для окупованих територій, а створення нової потребувало часу, тому, як вказала А. Іваненко, «частина норм радянського законодавства оголошувалася чинною, а відповідні німецькі служби розпочали роботу над створенням нормативно-правових актів, які врегульовували відносини місцевого населення в цивільній, сімейній, трудовій, адміністративній та кримінальній сферах, адже законодавство із врегулювання репресивно-каральної діяльності органів влади було не в змозі функціонувати в цьому сегменті соціальних відносин» (с. 121).

Зволікання з оновленням правового регулювання на окупованих територіях позначилося й на роботі судових установ. За спостереженнями А. Іваненко, до середини 1942 р. на території Райхскомісаріату «Україна», а подекуди й значно довше, у різних адміністративно-територіальних структурах не працювали суди, а їхні функції виконували органи місцевого управління – міські, районні та сільські управи або польові комендатури. Брак кваліфікованих кадрів заважав повноцінному функціонуванню нотаріату та адвокатури. Втім, практика розгляду справ цими інстанціями засвідчила, що, попри вказані перешкоди, судові позови розглядалися. Правові відділи, створені в структурі органів місцевого управління, надавали не лише правову допомогу місцевому населенню, але здійснювали юридичний супровід діяльності місцевих підприємств, у місцевій пресі вміщували роз'яснення щодо застосування нових норм законодавства.

Значну увагу авторка приділила характеристиці нового законодавства, прагнучи окреслити правове поле, в якому опинилися мешканці окупованих територій, і обґрунтовуючи думку про те, що життя в окупації характеризувалося не безправним становищем мешканців, думка про яке міцно укріпилася в радянській історіографії, а значним утиском прав. Наводячи послідовно норми законодавства, які визначали права і обов'язки населення в окупації, А. Іваненко дещо

¹ Вжосек В. Методология истории как теория и история исторического мышления // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под. ред. Л. П. Репиной. Москва, 2011. – С. 103. (Пер. з рос. О. Салата).

захоплюється їхнім описом, прагнучи максимально повно схарактеризувати нові приписи у цивільному, адміністративному та кримінальному праві. Можливо, варто було опублікувати використані документи заздалегідь або помістити їх у додатки до книги, а у тексті зосередитись на їхньому аналізі та практиках застосування. У такому випадку можна було б більш чітко вказати, наприклад, на норми Німецького кримінального кодексу 1871 р., які знайшли своє застосування на окупованих територіях. Те ж саме стосується «Правил для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права в Райхскомісаріаті Україна», який набув чинності 12 січня 1943 р., та постанови керівника Райхскомісаріату «Україна» «Про тимчасові правила щодо одруження та розлучень» від 11 травня 1942 р. та ін.

Характеризуючи роботу судових органів, процедуру судових засідань, добір кадрів суддів, юристів, адвокатів, інспекторів судів, мирових суддів, працівників нотаріальних контор, підготовки їх до виконання своїх обов'язків, переслідування їх за посадові злочини авторка, на жаль, не відзначила педантизм, перфекціонізм у діях і вчинках, у яких проявлялась сутність «німецькості» запроваджуваних змін, яка наразилася на неможливість реалізувати усе у повному обсязі в умовах військового часу та дефіциту кадрів.

Значну увагу авторка приділила судовій практиці, яка мала місце в роки окупації. З одного боку, це зайвий раз засвідчило необхідність функціонування судових установ для розв'язання різного роду суперечностей, а з іншого – переконливо продемонструвало, що життя в окупації було сповнене тими ж життєвими проблемами, що й до неї – майнові суперечності, питання спадку, крадіжки, вбивства, розлучення тощо, – і наявність можливості їхнього врегулювання у правовий спосіб було важливим аспектом буття на окупованій території. Наведені авторкою приклади засвідчили, що суди, нотаріат, адвокатура та їхня діяльність в роки нацистської окупації ставлять під сумнів образ тотального деспотизму на ідеологічному ґрунті та суцільного безправ'я населення, сформованого радянською історіографією.

Картина діяльності судових установ, нотаріату та адвокатури була б неповною без характеристики людей, які здійснювали правосуддя та юридичний захист осіб в роки нацистської окупації. Відсутні досі в науковій літературі відомості про масштаби колаборації були зумовлені специфікою джерельної бази, яка не дозволяла дістатися цього аспекту буття в окупації. Лише відкриття архівів спецслужб дозволило наблизитися до розкриття цієї непростой проблеми. Відомості про тих, хто погодився співпрацювати з окупаційною владою, вдалося віднайти у матеріалах карних справ, заведених на них після деокупації території України у 1943–1944 рр. Завдяки документам значною мірою, як видно з монографії, стала зрозумілою й робота судів, нотаріату та адвокатів на окупованих територіях. Аналізуючи кадровий склад цих інституцій, А. Іваненко мовою документів наводить чимало прикладів того, як радянські громадяни ставали на шлях співпраці з окупаційною адміністрацією. Водночас авторка вказує на обставини, за яких та чи інша особа стала на шлях співробітництва, однак не завжди називає причини таких вчинків. Зрозуміло, що кожний такий випадок потребує окремого розгляду, оскільки несе на собі тягар очевидних і прихованих обставин, моральних імперативів та інших чинників. Проте констатація на рівні прецедентів численних прикладів не вичерпує усіх мотивів, з яких подібна співпраця ставала можливою. Тому, на нашу думку, ці факти, як численні приклади, які характеризують подальшу долю працівників судових установ, адвокатури та нотаріату в окупації, потребують оцінки й узагальнень, насамперед, з точки зору дослідниці.

У цілому, монографія А. Іваненко зосереджує нашу увагу на маловідомому донині, але вельми значущому аспекті повсякденного життя населення України в роки нацистської окупації. Це дослідження є черговим кроком на шляху до деміфологізації такого явища як окупація та буття в ній української людності в роки Другої світової війни. Акцент на право як одну з важливих умов побутування, систему норм і правил поведінки, вочевидь, містить не оригінальний проте ефективний методологічний дороговказ до застосування міждисциплінарних підходів для з'ясування сутності складних соціальних феноменів. Відтак робота А. Іваненко, яка містить цінний фактичний матеріал, а також, сформульовану на його основі, низку теоретичних суд-

жень, є завершеним дослідженням складної наукової проблеми, а окремі авторські підходи, які наразі викликали дискусію, спонукатимуть авторку до подальших пошуків.

Рецензія на монографію А. О. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. Чернігів: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с.»

Автором прорецензовано монографію А. О. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри». Наголошується, що значні зусилля авторки зосередила на вивченні становлення нормативно-правової бази для кримінальних правопорушень, юридичному врегулюванні цивільних та сімейних правовідносин місцевого населення; на роботі місцевих цивільних і кримінальних судів, нотаріату та адвокатури; з'ясуванні можливостей місцевого населення на судовий захист цивільних прав та інтересів; висвітленні співпраці суддів, нотарів та адвокатів з окупаційною владою та долі працівників юридичної сфери після повернення радянської влади. Наведені авторкою приклади засвідчили, що суди, нотаріат, адвокатура та їхня діяльність в роки нацистської окупації ставлять під сумнів образ тотального деспотизму на ідеологічному ґрунті та суцільного безправ'я населення, сформованого радянською історіографією. У цілому, монографія А. Іваненко зосереджує нашу увагу на маловідомому донині, але вельми значущому аспекті повсякденного життя населення України в роки нацистської окупації. Робота А. Іваненко, містить цінний фактичний матеріал, а також, сформульовану на його основі, низку теоретичних суджень, є завершеним дослідженням складної наукової проблеми.

Ключові слова: монографія, історіографія, методологія, окупація, судова практика, суддя.

Salata Oksana – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ukraine History of the Historical and Philosophical Faculty Borys Grinchenko Kyiv University.

Салата Оксана, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Received: 24-03-2020

Advance Access Published: May, 2020

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 61

На першій сторінці обкладинки малюнок Марії Примаченко «Чотири п'яниці їдуть на птиці» (1976).

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 12.05.2020. Формат 60 x 84/8.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 7.
Тираж 100 прим.